

MakersRadio aflevering #17 - De Leidse buskruitramp

Podcast sinds december 2022 te beluisteren in <https://makersradio.buzzsprout.com/>
De voorgelezen bronteksten zijn door Arti Ponsen gemoderniseerd; de oorspronkelijke versie is te vinden in de voetnoten. Ter wille van de leesbaarheid is de gesproken tekst van de interviews iets gestroomlijnd.

Even voorstellen...

Richard den Haring en René van Es zijn *MakersRadio*. René maakte vanaf 2010 radiodocumentaires voor de VPRO en de NTR voor NPO Radio 1. Vanaf 2015 werkt hij aan de verhalende podcasts DOCS (NTR), Platte Grond en MakersRadio. Richard is podcastmaker voor verschillende opdrachtgevers, waaronder NTR. In MakersRadio hoor je verhalen over cultuur en wetenschap. Het kruitramp-programma kwam tot stand met subsidie van het *Leids Mediafonds*.

Lotte Jensen is neerlandica en filosofe. Ze werkt als hoogleraar Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis bij de afdeling Nederlandse taal en cultuur aan de *Radboud Universiteit Nijmegen*. De Leidse kruitramp heeft ze bestudeerd in het kader van haar NWO Vici-beurs voor onderzoek over rampen en Nederlandse identiteitsvorming. Dat resulteerde onder meer in de bundel *Crisis en Catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw* (2021) en *Wij en het water. Een Nederlandse geschiedenis* (2022).

Bert Hiensch, gepensioneerd rijksambtenaar, doet al jaren genealogisch onderzoek naar zijn familie. Hij heeft er twee boekjes over geschreven (uitgegeven in eigen beheer) en schrijft er stukjes over voor een familiegroep op Facebook. In de podcast vertelt hij over zijn oud-oudtante Doortje Hentch/Heintz. Haar heldhaftige optreden tijdens de kruitramp is een van zijn favoriete familie verhalen. Een uitgebreide versie is te vinden op https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/N_B_personen/Artikel%20Doortje.pdf.

Arti Ponsen is gepensioneerd back-office medewerker bij de Universiteit Leiden. In 2007 redigeerde ze samen met Ed van der Vlist de bundel *Het Fataal Evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (nb uitverkocht bij de uitgever). Sindsdien is verbazend veel nieuw materiaal boven water gekomen uit particulier bezit. Een artikel over de ‘seculiere relieken’ van de ramp is opgenomen in Lotte’s bundel *Crisis & Catastrofe*. Voor de podcast putte zij uit deels nooit eerder gebruikt onderzoeksmateriaal.

Voor vragen over de inhoudelijke kant van de podcast jlponsen@casema.nl

Pieter Gerardus van Os, ontwerp-tekening voor Het springen van het schip met buskruid te Leiden, op den 12 Januarij 1807. Rijksmuseum Amsterdam RP-T-00-2059. De definitieve prent die naar dit ontwerp is gemaakt door Ludwig Gottlieb Portman (Rijksmuseum Amsterdam RP-P-1918-2169) heeft andere figuurtjes.

Scene 1: Heren uit Zaandam & introductie Arti en Lotte

VO Richard: Je luistert naar MakersRadio. Ik ben Richard den Haring.

René: En mijn naam is René van Es.

Richard: We beginnen deze aflevering in het jaar 1807 ... een rampjaar voor onze favoriete stad Leiden.

Arti: Ja, er staat hier: *Aanteekening wegens het gebeurde te Leiden op 12 januari 1807 na bezichtiging op 16 en 17 januari*. Dus dat is vrij kort na de ramp. Ze moesten er natuurlijk eerst van horen... ¹

¹ Archief Zaanstad Bibliotheek inv.04.803 *Aanteekening wegens het gebeurden te Leyden op 12 January 1807. na bezigtiging op 16 & 17 January in gezelschap van de Heeren A: Kroeger – G: Jut – C. Gruys - H: Vis en A: Jut*. De auteur vermeldt zijn eigen naam niet.

Richard: Dit is Arti Ponsen, 68 jaar en ze is met pensioen. Maar nog steeds volop actief als amateuronderzoeker. Arti is bij ons in de studio aangeschoven om te vertellen over de Leidse buskruitramp. Om kwart over vier in de middag ontplofte in het centrum van Leiden een schip volgeladen met buskruit.² Een hele wijk ...

Arti: Een hele wijk, ja ...

Richard: ... werd weggevaagd.

Arti: ... aan twee kanten van het water.³

Richard: Arti wil er alles over weten ...

Arti: ... daar ben ik helemaal ingezogen, en daar ben ik nu nog steeds na 20 jaar mee bezig. Het is mijn hobby oorspronkelijk, maar het is meer mijn werk geworden.

René: Op een gegeven moment stuit Arti in het archief van Zaanstad op een met de hand geschreven document. Een 200 jaar oud verslag van zes jonge mannen die Leiden na de explosie hebben bezocht.⁴

Arti: Ze hadden overigens wel gemerkt dat er iets gebeurd was, want er is een getuigenis uit Zaandam dat op de eerste verdieping van een huis daar, om kwart over vier op twaalf januari de deuren dicht sloegen en de dakpannen rammelden; dus de luchtdruk hebben ze gevoeld daar.⁵

René: De auteur van het Zaanse verslag is onbekend.⁶

² 369 vaatjes (houten tonnetjes) van 100 oude Amsterdamse waagponden = omgerekend 18.230 moderne kilogram zwart (bus)kruit.

³ Het kruitschip lag afgemeerd in het Steenschuur, aan de kant waar later het Kamerlingh Onnes Laboratorium is gebouwd; vóór 1807 woonhuizen stonden daar woonhuizen. Ook het Van der Werfpark is pas later ontstaan. Het kernrampgebied lag tussen Garenmarkt, de Raamstegen, Koepoortsgracht (nu Doezastraat) met nog een hoekje van het Rapenburg, Nieuwsteeg, Zonnevelstraat en Langebrug. Daarninnen was vrijwel alles 'ruïne', tot ver erbuiten hadden panden nog onherstelbaar zware schade; tot buiten de singels waren huizen hun ruiten kwijt en misten ze dakpannen. Van de Saaihal (de huidige Lodewijkkerk) stond alleen het torentje nog overeind en er is serieus over gedacht om de Pieterskerk voor de veiligheid maar af te breken.

⁴ Zie voetnoot 1.

⁵ Arti kan de bron van dit verhaal niet terugvinden, het komt uit één van de vele (sensatie)boekjes die in 1807 over de ramp zijn uitgegeven.

⁶ Op verzoek van Museum De Lakenhal heeft dhr. S. Honig Jansz., beheerder van de stichting Archief Honig(h) te Zaandijk, de heren in 2007 geïdentificeerd: Arend Kroeger (1778-1816 of 1824) gehuwd met Neeltje Volger, koopman te Oost-Zaandam; Gerrit Jut Klaaszn ex madre Maartje Simonsdr Out (1776-?), stijfselabrikant te Oost-Zaandam, Cornelis Gruys Hendriksz (1780-1814), gehuwd met Aafje Kroeger, waarsch. een nicht van Arend; hij was olieslager. Heyme Vis Klaasz (1785-1814), verffabrikant te Oost-Zaandam; Adriaan Jut Klaasz (1787-1823), ex madre Impie Bon, stijfelmaker te Oost-Zaandam. Zij waren allemaal min of meer aan elkaar verwant; de auteur van het schriftje zal ook familie zijn geweest. Oostzaandam was een voormalige heerlijkheid bestaande uit Oostzaan, Oostzaandam en Haaldersbroek, in 1807 een zelfstandige municipaliteit, opgeheven in 1811.

Arti: Ik heb wel een vermoeden. Ik denk dat het een groep is geweest van de kerkenraad van de doopsgezinde gemeente van Oostzanen.⁷

René: Arti realiseert zich dat ze een uniek verslag heeft gevonden.

Arti: De ‘historische sensatie’ - dat loopt als rillingen over je rug.⁸

Zaans verslag: *De Heer Glavimans die met tachtig werklieden vanuit Rotterdam ter assistentie was gezonden, vertelde ons het lijkt te hebben gezien van professor Kluit, zoals het uit het puin was opgedolven, als een slang ineen gekronkeld.*⁹

Arti: En dan zeker als je zoiets vindt, wat over ellende gaat. Want ze beschrijven uit de eerste hand de ellende van de Leidenaren. Dan zit je eigenlijk te janken...

Zaans verslag: *Ook een vrouw die alleen aan de muts nog als zodanig was te herkennen en een jongetje krabbend aan de voet van zijn moeder om haar uit het puin te krijgen.*

Arti: Maar aan de andere kant ook als onderzoeker is het het gevoel van: jee, ik zit hier met iets wat alleen ik weet nu: dit moet ik wereldkundig maken. Het wordt mij als het ware toevertrouwd, in de schoot geworpen om iets mee te gaan doen. Dit verhaal *moet* verteld worden.

René: Ja, en dat heb je eigenlijk nog steeds niet gedaan.

Arti: Nee, *dit* nog niet ...

René: Maar daar komt nu verandering in. Want in deze aflevering van *MakersRadio* hoor je verhalen van mensen die de Leidse buskruitram্প van zeer dichtbij hebben meegemaakt. En actief handelden in tijden van chaos.

Richard: Want wat te doen als de paniek toeslaat en normale wetten en regels niet meer gelden?

Lotte: Dus ... wat doet een ramp eigenlijk met een samenleving?

Richard: Dit is Lotte Jensen, hoogleraar Nederlandse literatuur en cultuurgeschiedenis aan de *Radboud Universiteit Nijmegen*.

⁷ Uit het onderzoek van dhr. Honig bleek dat de heren familiebanden hadden, dus is de kans groot dat zij lidmaten waren van hetzelfde kerkgenootschap. Dat kan de Doopsgezinde Gemeente zijn geweest, die hechte zakelijke en familiale betrekkingen had met Leidse doopsgezinde families. Blijkens het bevolkingsregister van Zaandijk was de familie Kroeger in 1808 *Menn*: Mennoniet = Doopsgezind (Gemeentearchief Zaanstad toeg. OA-0140 inv.7 pag.120 geboorte Aagje Kroeger, dochter van Arend en Neeltje Volger op 18-7-1808). Nader onderzoek moet uitwijzen of zijn reisgenoten inderdaad van dezelfde signatuur waren.

⁸ Johan Huizinga muntte deze term in 1920 in zijn artikel Het Historisch Museum in *De Gids* 84, nr. 2 (1920).

⁹ *hier maakte wy kennis met de Heer Glavemans van Rotterdam alhier met 80 mannen ter assistentie gezonden dezelve verhaalden ons proffessor Kluit, gezien te hebben uyt de puyne opgedolven zijnde, als eene Slang ineengekronkeld; ook een vrouw aan de muts alleen daar voor te herkenne, een Jongske krabbende aan de voet zyner moeder, om haar uyt de puynen te krygen.*

Lotte: ... en ik doe onderzoek naar rampverwerking door de eeuwen heen. Dus de manier waarop mensen op rampen reageerden; wat gebeurt er na een grote ramp? Komen mensen in actie? Hoe helpen ze elkaar? Hoe reageren de media op zo'n ramp? Dat soort vragen.

Richard: Ondanks chaos, paniek en ontwrichting, verlopen rampen vaak volgens een vaste structuur ...

Lotte: ... en dat model is toen bij de Leidse buskuitramp vastgelegd, zou je bijna kunnen zeggen. Het model heeft daar vorm gekregen.

Scene 2: Delfs Welvaren I, Adam van Schie

René: Dit verhaal begint met het kruitschip *Delfs Welvaren*.

Arti: En dan 'Delfs', zoals de schipper dat zelf uitsprak, zonder t.

René: De schipper heet Adam van Schie.

Arti: ... die woonde in Delft, daar had hij een groot café, pal achter het stadhuis. Maar hij had van een familielid een vrachtschip geërfd en daar kluste hij mee bij, omdat, tsja, de economische crisis; hij kon het niet bolwerken.

Scene 3: Situatie in Leiden en Nederland vlak voor de ramp

Richard: Het Koninkrijk der Nederlanden, zoals we dat nu kennen, was nog niet opgericht. Holland stond onder curatele van het Frankrijk van Napoleon Bonaparte. En hij voerde oorlog met grote delen van Europa ...

Arti: ... waardoor we geen handel meer mochten drijven met de met de vijand: dat was toen Engeland.

Richard: De Hollandse handelsvloot lag aan de ketting.

Arti: Dus wij konden ook onze koloniën niet goed bereiken. Al met al leefden we leefden nog een beetje van de smokkel, zal ik maar zeggen, maar verder kwam er weinig meer van Nederland terecht op dat moment.

Richard: Ook Leiden was ruim 200 jaar geleden een verarmde stad ...

Arti: ... ontvolkt ook. Omdat er geen werk was, waren er veel mensen die leefden van de bedeling. Zo aan het Rapenburg in de chiquere buurten, daar zaten mensen te rentenieren, nog op hun oude aandelen van de VOC, die inmiddels niet meer bestond. Er werd geklaagd dat er op zondag helemaal niets te beleven was, dat je op het Rapenburg een speld kon horen vallen.

René: Om wat bij te verdienen, vervoerde de Delftse kroegbaas Van Schie onder andere buskruit voor het leger.

Arti: Er was in Delft een groot buskruitmagazijn, dat huurde particuliere schepen in om aan de fabrieken - de buskruitfabrieken die overal in Nederland stonden - vracht op te gaan halen die ze er besteld hadden.¹⁰

Scene 4: Delfs Welvaren II, kleine Adam krijgt koorts

René: Van Schie nam eind december 1806 een klus aan: 369 vaten buskruit vervoeren van Haarlem naar Delft - via Leiden. Omdat hij zelf niet kon, was zijn 25-jarige zoon Salomon de schipper. Knecht Jan van Engelen is 22 jaar en gaat ook mee aan boord, net als de jongste zoon van Adam van Schie ...

Arti: Kleine Adam. En dat jongetje komt uit de bronnen naar voren als met een lichte verstandelijke beperking.

René: De 15-jarige Adam wordt beschreven als 'druk'. En hij loopt met een stok.

Arti: Hij was ook geen volwaardig bemanningslid, dat kon-ie gewoon niet, maar hij deed klusjes aan boord. Dus hij betaalde de de brugwachter bijvoorbeeld en hij moest ook koken.

René: Onderweg ontstonden problemen voor de bemanning. Salomon ging door z'n rug en kon niet veel meer doen. En kleine Adam werd ziek. Gelukkig woonden twee van hun zussen in Leiden. Ze gingen eerst langs bij een zus die in de buurt van De Lakenhal woonde.

Arti: Die schrok zich een hoedje toen ze dat jongetje zag, haar broertje. Ze heeft hem meteen een kroes warm bier gegeven - dat was blijkbaar medicinaal toen - en onder de wol gestopt. Dus hij heeft een nacht binnen kunnen slapen, want de anderen die sliepen in de hooiberg.

René: De volgende dag varen ze naar het Steenschuur, een gracht in het centrum van Leiden...

Arti: ... want daar woonden hun andere zus. Daar zijn ze toen de hele dag op bezoek geweest en die die was ook heel bezorgd voor haar broertje en heeft die knecht met dat jongetje naar de ouwe klerenmarkt gestuurd, de tweedehandsmarkt, om een lekker warm jasje voor hem te kopen. En toen hebben ze onderweg ook even boodschapjes gedaan: hadden ze een schelvis gekocht.

René: Van een collega schipper bietsten ze ook nog wat aardappelen.

Arti: Dus was dat jongetje bezig geweest: hij had de piepertjes gejasst en ging 'ns lekker koken.

René: Getuigen die kort voor de explosie langs het schip hebben gelopen, meldden later dat ze gebakken vis hebben geroken.

¹⁰ In 1807 waren er twaalf kruitmolens in het Koninkrijk, die een kartel vormden onder de naam *Gezamenlijke Buskruitmakers*, met centraal bestel-kantoor aan de Keizersgracht in Amsterdam.

Arti: Dus daaraan reconstrueer ik wat er is gebeurd. Maar eigenlijk zijn we vijf minuten kwijt in het hele verhaal.¹¹

René: Arti heeft wel een voorzichtige theorie ...

Arti: ... is dus niet bewezen: omdat hij ziek was, heeft hij niet goed opgelet, en toen is de vlam in de pan geslagen - hè, met z'n schellevisje dat-ie stond te bakken. Hij zat benedendeks met een heel klein schoorsteentje, dat stak door het dek heen naar boven en daar zijn de vonken dus doorheen gewaaid het ruim in. En in het ruim van zo'n schip waar vaker buskruit in werd vervoerd, lag altijd kruitstof in de naden. Dus dat heeft gewoon als lont gewerkt. Het heeft eerst één vaatje aangestoken en dat is met een knal de lucht in gegaan.¹²

Scene 5: Baggeraar is enige getuige die het overleeft

Richard: Hoe het precies is gegaan, is dus niet helemaal duidelijk. Maar achter het kruitschip van Van Schie was die dag een baggeraar bezig. Hij maakte de gracht schoon. Super zwaar handwerk, op een platte schuit ...

Arti: ... met zo'n baggerbeugel, en die heeft het zien gebeuren.

Richard: Hij heet Jan Overduijn.

Arti: En had het overleefd, want er waren natuurlijk wel meer mensen die het hebben zien gebeuren, maar die zijn allemaal dood. Maar hij had het overleefd omdat-ie op een schip stond: hij werd gewoon weggeblazen.

Richard: Jan verklaart later dat hij eerst een kleine explosie zag, waarbij tonnetjes de lucht in vlogen.

Arti: En de mast werd opgetild en neer gesmakt.

¹¹ De enige die vlakbij het ongeluksschip was toen het de lucht in ging en dat heeft overleefd, was baggeraar Jan Overduin; hij had die weinig zicht op wat er aan dek gebeurde. De laatste paar minuten vóór de explosie zijn dus 'zoek', het nieuwe verhaal dat in Leiden is omarmd als *Het Visbakkende Jongetje* berust op een respectabel aantal getuigenverklaringen van mensen die de bemanning in Leiden of onderweg daarheen hebben gezien of gesproken.

¹² Arti's co-auteur Henk Reitsma heeft er altijd – terecht! – op gewezen dat de bemanning een vonk kan hebben veroorzaakt bij een poging tot diefstal van buskruit uit de vaatjes. Dat werd destijds ook gesuggereerd, omdat het geregeld voorkwam. Op de Breestraat zat in 1807 een mogelijke heler: en zgn. 'zwaardveger' die buskruit verkocht aan particulieren. Arti heeft wel aanwijzingen voor een handeltje, maar dan in illegale boter.

Richard: Dit staat te lezen in Jans verklaring:

Overduin: *De getuige verklaart dat hij toen van het vaartuig de mast heeft zien optillen, die echter weer neder zakte, vervolgens successievelijk in de lucht heeft zien springen: enige luiken van het schip, hoepels en brokken hout. [...] En dat dadelijk hierop volgde een vuur en een duisternis zwart als de nacht.*¹³

Arti: En daarna was er één hele grote explosie geweest.

Overduin: *Dat hierop een tweede slag volgde vergezeld van een geweldig vuur.*¹⁴

Arti: Ja, dat is dan eigenlijk onze enige goede getuigen van wat er is gebeurd.

Overduin: *De getuige was intussen afgedreven richting Groenebrug. Hij voelde zich niet langer veilig op zijn schuit en liet zich in het water zakken, zich met één hand aan het boord vasthoudende.*

Scene 6: Koning Lodewijk hoort de knal in Den Haag

René: Volgens bronnen was de explosie zelfs in Groningen waargenomen.¹⁵ In Den Haag was de knal zeker goed te horen. Bijvoorbeeld in Paleis Huis ten Bosch, waar koning Lodewijk op dat moment woonde.¹⁶

Arti: ... daar rammelde alle ruiten en de bomen die bogen helemaal helemaal door. En omdat hij zelf was opgeleid als artillerist, wist hij natuurlijk dondersgoed dat het een buskruit explosie moest zijn. En hij zag ook waar het was, want daar zag hij onmiddellijk, die vlammenzee vanuit Leiden. Dat kon je toen wel zien, over het platteland heen.

Scène 7: De explosie is in rampgebied niet te horen

René: Maar in het centrum van het rampgebied is de explosie niet te horen.

¹³ Nationaal Archief toegang 3.03.01.01 Hof van Holland inv nr 5635. Jan heeft een officiële verklaring aangelegd ten behoeve van een rechtzaak tegen de organisator van het fatale kruittransport, commies Adam Schouw van het militaire stapelmagazijn in Delft. De volledige passage luidt: *Dat den deposant als toen van voorn[oemd] vaartuig heeft zien ligten de mast, welke echter weder nederzakten, vervolgens successievelijk in de lucht heeft zien springen eenige Luijken van het Schip, houppels en brokken hout. Dat als toen daar op volgde een Slag waardoor de Deuren en posten van de Langebrug wierden afgerukt als meede de voor en agter Plegt van de Baggerschuijt zijn stuk geslagen dat dadelijk hierop volgde vuur en eene Nachts duijsternis.* De Langebrug was overkluisd en kon worden afgesloten met vloeddeuren.

¹⁴ *Dat hierop een Tweede Slag volgden verzeld van een geweldig Vuur de deposant welke intusschen meerder naar de Groenebrug was afgedreeven zig niet langer op zijn Schuijt vertrouwend in het water liet zakken, zig met zijne eene hand aan het boord vasthoudende. Dat bij het weder helder worden der lucht, den deposant zig bevond door de Groenebrug naar het Gangetje toe.*

¹⁵ L. Knappert, *De Ramp van Leiden – 12 January 1807 – na honderd jaar herdacht* (Schoonhoven 1906), pag.22 noemt een paar voorbeelden. In *Het Fataal Evenement* pag.106 wordt uitgelegd dat het geluid inderdaad zo ver kan dragen bij specifieke atmosferische omstandigheden: in dit geval zat er vorst in de lucht.

¹⁶ Het stadhuis van Amsterdam was nog in verbouwing tot Koninklijk Paleis. Huis ten Bosch was het werkpaleis, waar de avond tevoren het Nieuwjaarsbal was gehouden. Privé verbleef Lodewijk liever in Paviljoen Welgelegen in Haarlem (het huidige Provinciehuis): daar waren namelijk geen geschikte vertrekken voor zijn echtgenote, met wie hij in onmin leefde...

Arti: Want geluid heeft lucht nodig om zich in te verplaatsen. En zo'n grote explosie trekt vacuum. Dat geluid komt gewoon niet door. Op een beetje afstand van een explosie hoor je het wél, maar als je er pal bovenop zit niet. En dan zie je dat de mensen die in het kernrampgebied zaten geen benul hadden van wat er was gebeurd.¹⁷

Scene 8: Arti - De familie Rau, deel I

Richard: Dat mensen geen benul hadden, wordt duidelijk in het verhaal van de familie Rau. Het gaat om een verbijsterend ooggetuigenverslag van een vijfjarige jongen.

Arti: Die onder het puin heeft gelegen met z'n moeder en z'n tante.

Richard: De kleine jongen heet Sebaldje Rau.

Arti: En op latere leeftijd – toen was hij in de 80 – heeft hij dat verhaal nog een keer verteld aan z'n neven en nichten, want hij had zelf geen kinderen.

Richard: Een nichtje heeft toen Sebalds verhaal *letterlijk* opgeschreven.¹⁸

Arti: Het is wel heel erg gedetailleerd en heel erg menselijk, daardoor ook.

Richard: Sebald is vernoemd naar zijn vader, die hoogleraar en dominee was in Leiden.

Arti: Sebald Fulco Johannes Rau. Zo heette z'n vader. En hij heette Sebaltje junior.¹⁹

Richard: Sebaldje was de jongste. Hij had nog een broer en twee zussen, die op de dag van de ramp niet thuis waren.²⁰

Art: ... want die waren met de gouvernante naar dansles.

Sebald Rau: *Om twee uur was er gegeten; van 3 tot 4 uur was er dansles bij den heer Bax die niet ver afwoonde ...*²¹

¹⁷ Voor 'technische' uitleg over de ramp als explosie zie Henk Reitsma en Arti Ponsen, Van Donderslagh tot Fireworks. De kruitramp natuurwetenschappelijk belicht. In: *Het Fataal Evenement*, pag.103-134.

¹⁸ *De Ramp te Leiden 12 Januari 1807* begint als volgt: *Op eenen regenachtigen Zondagavond, den 3den September van het jaar 1882, verhaalde onze tachtigjarige oom, Mr. S.J.E. Rau, aan de kinderen van zijn eenigen broeder, op den huize Lent, het navolgende van de ramp te Leyden, die plaats had den 12den Januari om 4 uur in 1807.* Zijn woorden zijn opgetekend door (Coenradina) Johanna Rau van Gameren (1848-1899). Het schriftje berust nog altijd bij haar nazaten, in het familiearchief Van Royen. Enkele citaten zijn opgenomen in J.R. Steinmetz, Levensbericht van mr. S.J.E. Rau. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1888. In essentie is het verhaal in 1808 al gepubliceerd door J. Tesseidre l'Ange in: *Lofrede en Lijkzang op Sebald Fulco Johannes Rau* (Haarlem 1808), pag. 136-140 (de lijkzang is van Willem Bilderdijk).

¹⁹ Sebald Fulco Johannes Rau, geb. te Utrecht op 16 okt 1765, Waals predikant en hoogleraar Godgeleerdheid & Oosterse Talen, ovl. te Leiden op 2 dec 1807, op 21 jan 1794 getrouwd met Geertruida Stephanina van Randwijck, geb. te Nijmegen op 24 apr 1771, ovl. te Lent op 5 dec 1842. Sebald Jean Everard Rau (Leiden 19 nov. 1801 – Lent 28 nov. 1887) was hun jongste kind; hij is ongehuwd gebleven.

²⁰ Reiniera Charlotte (1797-1866); Suzette (1795-1877) en Jacob Rau van Gameren (1799-1876).

²¹ *Om twee uur was er gegeten; van 3 tot 4 uur was er dansles bij den heer Bax die niet ver afwoonde, waarheen de gouvernante meênam, Jacob uwen vader, uwe Tante Suze, en Reiniera uwe Tante Bijlevelt.*

Arti: ... op de Breestraat.²² Maar daar was hij nog te klein voor. Dus hij mocht dan bij de vrouwen zitten. Want z'n vader was de stad in, die moest eerst een zieke bezoeken van zijn Waalse gemeente.

Sebald Rau: *Papa ging uit als predikant om een zieke te bezoeken en buitendien eenen nieuwen hoed te gaan kopen bij een hoedenmaker op den Nieuwen Rijn: de zijne vond hij niet goed genoeg meer voor de audiëntie.*²³

Arti: Want hij moest op audiëntie bij Koning Lodewijk.²⁴ Daar was-ie bloedzenuwachtig voor. En hij was ineens gaan twifelen of z'n hoed nou wel nog goed genoeg was voor bezoek aan het hof, dus ging hij effe een nieuwe hoed kopen. En in die hoedenwinkel stond hij toen de explosie daverende.

Sebald Rau: *De winkeljuffrouw kreeg het op de zenuwen en werd door papa rustig geholpen.*²⁵

Richard: Vervolgens haastte Dominee Rau zich naar zijn huis aan het Steenschuur.

Arti: Toen kwam hij dus steeds verder in de buurt van het rampgebied en er lag steeds meer puin, er kwamen hem allemaal gewonden tegemoet strompelen en er waren al branden ontstaan. En hij denkt: 'Dat is bij *mij* thuis!' Hè, dat idee dat je dat daar naartoe loopt en dat je dat dan denkt: alsof er een vliegtuig op je huis is neergestort en je wist het niet, zoiets ... Hij kon ook zijn hele huis niet meer vinden. Want het was allemaal zo veranderd, het was één grote puinhoop. Dus hij liep daar te zwerven.

Sebald Rau: *En den timmerman ontmoetende die vaker werkte bij mijne Ouders, vond hij het raadzaam dien te vragen om met hem mee te gaan...*

Arti: En hij zei van: 'Joh weet jij nog waar dat huis gestaan heeft, en wil je me helpen? Want dit is niet goed, dit is foute boel...'

Sebald Rau: ...*Papa kreeg ten antwoord: Dat kan ik niet doen, mijne vrouw en kinderen liggen er ook onder.*²⁶

²² Paulus Gerardus Bax (1757-1808) had zijn dansschool op Breestraat 76; in de zaal werden ook concerten gegeven.

²³ *Papa een zieke zijner gemeente willende gaan bezoeken ging uit om buitendien eenen nieuwen hoed te koopen bij een hoedenmaker op den Rijn, den zijnen niet goed genoeg meer vindende voor de audiëntie.*

²⁴ *Papa had eene onderscheiding genoten van Koning Lodewijk, die veel van zijne deugden en van zijn talent als redenaar had gehoord zoodat hij aan zijnen biechtvader moet gezegd hebben: J'aimerais beaucoup l'entendre ! maar zooals het meer gaat, die verscheidene jaren wat lichtzinnig geleefd hebben, komen later onder de macht hunner biechtvaders, zoodat aan dien wensch vooreerst niet werd voldaan, en de kennismaking eerst plaats zou hebben den 13den Januari, omdat Papa audiëntie aangevraagd had om te bedanken voor de décoration van L'Ordre de l'Union en de benoeming tot orateur van de Orde.*

²⁵ *Papa in den hoedenwinkel zijnde, die later ook gedeeltelijk omviel, deelde als alle anderen in den hevigen schrik van de nog onbegrepen ramp en viel op den grond; de jufvrouw daar kreeg het op de zenuwen en werd door Papa rustig geholpen.*

²⁶ *Spoedig daarop naar huis gaande en den timmerman ontmoetende die meer werkte bij mijne Ouders, vond hij het raadzaam dien te vragen om meê te gaan met hem, doch kreeg ten antwoord: 'Dat kan ik niet doen, mijne vrouw en kinderen liggen er ook onder'...*

Richard: De familie Rau woonde tegenover de ligplaats van het kruitschip.

Arti: Dus zij hadden helemaal geen knal gehoord, hun huis stortte gewoon in, uit het niets.

Sebald Rau: *Ik kan het mij nog zeer duidelijk voorstellen; het was alsof op eens een zwart gordijn voor de oogen viel.*²⁷

Arti: En het eerste wat zijn moeder riep:

Sebald Rau: *Zie! Daar heb je het al, daar valt de oude kavalje in!*²⁸

Arti: Het was oudbouw en daar had al lang wat aan moeten gebeuren. Maar ja, wat was haar man? Die was hoogleraar en predikant bij de Waalse gemeente... Dat was allebei geen vetpot in die dagen. Dus hij had gewoon het geld niet. En *als-ie* het had, dan kocht-ie een boek... [hahaha]²⁹

René: Logisch...

Arti: Hij had een gigantische bibliotheek, die hij ook helemaal kwijt was natuurlijk in de ramp, want die stond voor aan de straat. Dus dat was het eerste wat in de gracht was gevallen.³⁰

Richard: Sebaldje, z'n moeder en tante zaten net voor de explosie op een canapé

Arti: Een zware bank. En daar hadden ze met z'n drieën op gezeten.

Sebald Rau: *Ik, nog slechts 5 jaren oud, zat op het oogenblik van de ramp op de zwarte canapé...*³¹

Arti: Dat jongetje in het midden, was een prentenboekje aan het kijken.

²⁷ Toen kwam de slag! Ik kan het mij nog zeer duidelijk voorstellen; het was alsof op eens een zwart gordijn voor de oogen viel.

²⁸ *Mama, meenende dat het bouwvallige huis instortte riep: 'Zie! daar heb je het al, daar valt de oude Cavaille in!'* Kavalje is een Frans leenwoord, gebruikt voor een vervallen huis, een aftands paard of een oude, onaantrekkelijke vrouw. Het taalgebruik van mevrouw Rau was doorspekt met Franse woorden, ook in haar brieven, waar ze fonetisch zijn gespeld: als meisje van adel zal zij wel Franse les hebben gehad, maar haar woordenschat had ze opgepikt in de conversatie met haar man en diens Waalse gemeenteleden.

²⁹ Arti loopt zelf ook altijd te snuffelen op boekenmarkten en in antiquariaten.

³⁰ Hier is Arti in de war met professor Daniël Wytttenbach die verderop aan het Rapenburg woonde, bij de Vliet: het manuscript van zijn levenswerk had op zijn bureau gelegen, voor het raam van zijn werkkamer op de eerste verdieping. De luchtdruk van de explosie sloeg het met raam en al naar buiten, de gracht in. Rau's bibliotheek is deels verbrand en verder verloren gegaan door waterschade en ondeskundige berging. Op prenten is te zien dat het vuur woedde aan de achterkant van het huis. Aan de straatkant was het salon, zoals Sebald vertelt: *Gered waren de effecten en het zilver doch de geheele bibliotheek en de handschriften van 20 jaren arbeid's benevens kostbare schilderijen, waar onder anderen de kamer die op de straat uitzag van onder tot boven meê was behangen, waren geheel verdwenen.* Koning Lodewijk, die Rau bewonderde om zijn 'sang froid' in de rampnacht, schonk hem uit eigen middelen 10.000 francs om de collectie weer op te bouwen (J. Tesseidre l'Ange, *Lofrede* pag.140).

³¹ *Ik, nog slechts 5 jaren oud, zat op het oogenblik van de ramp op de genoemde Canapé tusschen mijne moeder en mijne tante, prentjes beziende en ze dicht en open rollende.*

Sebald Rau: ...*prentjes beziende en ze dicht en open rollende.*³²

Arti: Dus nou, op moment van die explosie is het hele plafond is naar beneden gekomen.

Richard: De balken van het plafond kwamen op de rugleuning van de bank terecht, waardoor er een klein afdakje ontstond.³³

Arti: En daar lagen die twee vrouwen met dat jongetje.

Richard: Sebalds oom zat op dat moment bij het raam.

Sebald Rau: *Oom van Randwijck, de laatste lichtstralen opvangende, las in de vensterbank eene brochure.*³⁴

Arti: En hij was verpletterd onder een balk. Hij lag langzaam te zieletoen en is stilletjes dood gegaan.³⁵

Richard: De dienstknecht dekte de tafel.

Sebald Rau: *De knecht liep rond, de tafel afnemende en had een gedeelte zilveren lepels en vorken in de hand.*³⁶

³² Dit moet een zgn ‘flapjesboek’ zijn geweest, met losse flapjes die je op kon tillen om te zien wat eronder zat. Het eerste Nederlandstalige flapjesboek verscheen pas in 1809: Sebaldje’s speelboek moet een buitenlandse uitgave zijn geweest, mogelijk Engels. P.J.Buijnsters, *Lust en Lering. Geschiedenis van het Nederlandse kinderboek in de negentiende eeuw* (2001), hfdst. 22.

³³ *Om dat te begrijpen moet gij u voorstellen dat het bovenste gedeelte van het huis er af was geslingerd tot op eene anderhalve menschenlengte, dat de balken zóó waren gevallen, dat die van af den muur achter de Canapé schuin daarover stonden en lagen, al zoo eene kleine ruimte overlatende waarin wij drieën zaten.*

³⁴ *Oom van Randwijck de laatste lichtstralen opvangende, het was den 12den Januari kwartier over 4, las in de vensterbank eene brochure nu en dan eene opmerking mededeelende aan zijne vrouw.* De broer van Sebaldjes moeder, Frans Steven Carel van Randwijck (1774-1807), in mei 1806 getrouwd met Adelaïde (Aletta) Joanne van Zuylen van Nyevelt (1780-1865). Zij was hofdame van koningin Hortense de Beaharnais, echtgenote van Lodewijk Napoleon. Aletta was zwanger, daarom woonde zij tijdelijk niet in het paleis. en haar man kwamen uit Gelderland en waren blijkbaar nog bezig een huis te vinden. In Amsterdam waarschijnlijk, want het hof zou niet lang meer in Den Haag zetelen. Adelaïde was vier maanden zwanger – van haar eerste kindje op haar 27ste –; tot na de bevalling was ze blijkbaar ontheven van haar taken aan het hof. Ze logeerde met haar man bij de Rautjes.

³⁵ *...een balk drukte Oom op de borst [...] en haren broeder, Mr. van Randwijck hoorende steunen en klagen van benauwdheid zeggende: ‘ik leg zoo moeielijk...’* Hier blijkt dat de oude Hollandse adel vasthield aan antieke werkwoords-vervoegingen die we nu alleen nog in dialecten tegenkomen.

³⁶ *De knecht liep rond, de tafel afnemende en had een gedeelte zilveren lepels en vorken in de hand.*

Arti: En hij lag met de tafelzilver in de hand daar min of meer naast, met een gebroken arm: hij zat klem onder dezelfde balk.³⁷

Arti: En dan zie je dat ze geen van allen enig idee hadden.... Die mevrouw was nogal een regelaar; zij kwam uit een militaire familie en werd in die familie ook 'De Generaal' genoemd. [lachje]. Zij was altijd meteen heel kordaat van, nou, zo gaan we dat doen. Dus was ze meteen aan het aan het roepen van: *blijf maar rustig liggen...* tegen haarr broer; ...*ze komen dadelijk wel met ene lantaarn*. Maar dat ging natuurlijk helemaal niet, want het hele huis lag in puin en de dienstbode lag aan de andere kant van de deur, met de deurkruk in de hand, met een verbrijzelde schedel. Dus dát ging 'm niet worden...³⁸

Erfgoed Leiden en Omstreken PV-PV46107. *Ansicht der schrölichen Explosion zu Leyden in Holland den 12. Januarius 1607.* Opticaprent uitgegeven door Dominicus Friaet, Kriegshaber bij Augsburg. In Duitsland dus, de tekenaar kende Leiden niet en heeft een 17^e eeuwse prent als voorbeeld gebruikt. Opticaprenten werden bekeken via een speciale spiegel, die er diepte aan gaf.

³⁷ een balk drukte Oom op de borst; de knecht was geslingerd achter die balk bij de vensterbank, zoodat hij M^r. van Randwijck voelen kon en kermde omdat zijn arm gebroken was. [...] De knecht werd gevonden nog met het zilver in de hand, dat eerst later uit den Haag terug werd gezonden, waarschijnlijk gestolen zijnde: hij herstelde van de breuk aan den arm en diende Mama later nog vele jaren. Mogelijk heeft Sebald in zijn herinnering een sensatieverhaal verwerkt over lijfknecht Woldrig Steiner (37 jaar), die op het moment van de ramp de tafel aan het dekken bij zijn werkgever J.J. Hubrecht aan overzijde van het Steenschuur, bij de Garenmarkt: *Leydse Courant* 19-1-1807: *Onder de Dooden weet men thans dat zeker zyn: [...] de Heer Oud-Secretaris dezer Stad Hubrecht, die nog 14 Menschen by zich had, van welke zyn omgekomen Mevrouw van Alphen en haar Dochter, beneevens de Knecht, by wien het Tafelzilver nog in de hand is gevonden....* Het bestek van mw. Rau is juist later in het puin gevonden door onbevoegden.

³⁸ 'zij komen dadelijk zeker wel met eene lantaarn,' denkende dat de dienstboden onmiddellijk zouden komen, niet kunnende denken dat alles om haar heen was verwoest. [...] De kamenier van Tante was dood, eveneens de kamenier van Mama, jufvrouw Muller wier hoofd verbrijzeld was; zij lag in den gang vóór de kamerdeur, en als 't ware met de kruk in de hand mij willende komen halen om naar de kinderkamer te worden gebracht.

Scene 9: Bert en Doortje Hiensch, deel I

René: Aan de andere kant van Het Steenschuur stond vlak voor de explosie een schooltje, waar kinderen les kregen. Het was een vrij normaal, wat ouder woonhuis.³⁹

Arti: ... waar meester zelf woonde. Daar had-ie beneden in de woonkamer een aantal kindertjes op de grond zitten en dan was er nog een achterkamertje, daar had zijn vrouw de kleuterschool. En dat pand is helemaal ingestort en die kindertjes lagen er dus allemaal onder... Er zijn heel veel kinderen bij omgekomen.⁴⁰

René: Nu komen we bij Bert Hiensch ... een nazaat van Doortje,

Bert: Doortje, ja ...

René: Die de heldin van de buskruitramp zou zijn geweest.

Bert: Dat is wel het topverhaal in onze familiegeschiedenis, denk ik hoor [haha], het verhaal van de dienstbode Doortje Hiensch.⁴¹

René: Bert was ambtenaar maar is inmiddels met pensioen. En dus heeft hij tijd voor andere dingen.

Bert: De geschiedenis van mijn familie is één van de dingen waar ik mij mee bezighoud.

René: Bert en Arti hebben samen onderzoek gedaan. Doortje was tijdens de explosie bij haar werkgever aan de Breestraat.⁴²

Bert: En zij heeft zich meteen gerealiseerd dat die kinderen in gevaar moesten verkeren. Zij is daar heen gierend ...

³⁹ Hoek Langebrug/Steenschuur. De lagere school van het *Departement Leiden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* was gevestigd in een groot formaat huurhuis. Meester Andries Venker en zijn echtgenote Hendricka van der Engh werden geassisteerd door drie ondermeesters: Cornelis Gerardus van den Heuvel (16 jr) en Johannes Paulus Toppee (15 jr), die om het leven kwamen, en ene Biler: waarsch. Willem Bieler die in 1812 voor Militaire Dienst werd opgeroepen; ten tijde van de ramp was hij 13 jaar oud. Destijds kon een vlotte leerling op die leeftijd de kleintjes leren lezen. Het gezin Venker verloor in de catastofe een zoontje van acht jaar en een dochtertje van 8 maanden; acht leerlingen kwamen om het leven.

⁴⁰ Voor informatie over de scholen in het rampgebied: Peter van Zonneveld & Ingrid Moerman, 'Mijn God! Wat ijslijk kraken!' De Leidse buskruitramp en de letteren. In: *Het Fataal Evenement* pag.145-148.

⁴¹ Dorothea Francine Henst (1779-1836). Het verhaal is gepubliceerd door Bert Hiensch, *De Danzigers. De herkomst van een hoedenmakersfamilie* (in eigen beheer 2014) pag.53-61 en Arti Ponsen, Voorouders tussen de Puinhopen. Leidenaars en hun buskruitramp. In: *Gen., Tijdschrift voor familiegeschiedenis.* 's Gravenhage: Centraal Bureau voor Genealogie, 2014 Jaargang 20 no. 3, pag.47-52.

⁴² Jonkheer Leopold Petrus Adrianus von Puttkammer (1769-1848) was gemeenteontvanger te Leiden; hij woonde recht tegenover het stadhuis. Het innen van de gemeentebelastingen en het opstellen van de jaarrekening en begroting vielen onder zijn verantwoordelijkheid.

Arti: ... naar het kruitschip toe, naar de brandhaarden toe, om de kindertjes te redden die aan haar zorgen waren toevertrouwd, want ze was dan wel dienstbode, maar tevens kindermeisje.⁴³

René: Veel details zijn bekend, omdat de Leidse dominee Jan Roemer erover schreef in een boekje.⁴⁴

Roemer: *De liefde voor haren jongen Heer doet haar terstond naar de ingestorte school vliegen.*⁴⁵

René: Maar op straat was het één grote ravage. En alles stond in de fik.

Arti: Dus achterlangs is ze naar dat schooltje toe gerend. En daar stond één van die jongetjes al helemaal verdwaasd buiten; die die kon ze nog grijpen, zal ik maar zeggen, maar de andere was ze kwijt. En toen is ze gaan roepen.

Bert: Heeft dus de naam van Kootje geroepen.

Roemer: *Zij roept, angstig gillende, Kootje Puttkammer!*

Arti: Met levensgevaar over het puin gaan klauteren, roepend [op z'n Leids]: 'Kootje Puttkammer!'

Roemer: ... *herhaalt haar geschreeuw.*⁴⁶

René: Kootje was 7 jaar oud.

Arti: Dat kind heette Jakobus Von Puttkammer, maar zij sprak Leids, want ze wás Leids. Ze zei Kootje tegen dat kind: Kootje Puttkamer.⁴⁷

Bert: En op zeker moment... hoorde ze iets terug

Arti: En uiteindelijk hoorde ze dus een heel klein stemmetje terugroepen: *Hier ben ik, lieve Door.*

⁴³ In de Franse Tijd werd belasting geheven op inwonend huispersoneel. Het tarief werd steeds hoger naarmate het aantal groter was. De meeste gegoede families hadden nog maar één vaste dienstbode en trommelde werksters en wasvrouwen op uit de arme buurten, die destijds pal achter de mooie grachtenhuizen lagen.

⁴⁴ J. Roemer, *Leyden in hare ramp opden 12 January 1807* (gebr. Murray, Herding & Du Mortier, 1807), pag.76-76.

⁴⁵ *De liefde voor haren jongen Heer doet haar terstond naar de ingestorte school vliegen-*

⁴⁶ - *Zij roept, angstig gillende, Kootje Puttkammer! – herhaald haar geschreeuw,..*

⁴⁷ Jacobus Nicolaas von Puttkammer, geb. te Leiden 5 nov. 1799, overl. 15 febr. 1873. Later noemde hij zich Jacques van Puttkammer; hij zou Gemeentesecretaris van Leiden worden. De consensus onder de klassiek-Leids sprekende makers van de podcast en hun stemacteurs is dat de écht Leidse uitspraak 'Put-kámer' zou moeten zijn. Doortjes grootvader was volgens de familieoverlevering afkomstig uit Danzig (tegenwoordig Gdansk). Op enig moment is hij, vermoedelijk via Duitsland, naar Nederland gekomen. Haar vader, die meester hoedenmaker was, werd geboren in Veenendaal, maar het gezin woonde al in Leiden toen Doortje in 1779 ter wereld kwam.

Roemer: *En eindelijk hoort zij de stem des lieven kleinen onder de puinhopen - hier ben ik, lieve Door! Nu boort zij door het puin heen, redt het bevallig knaapje...*⁴⁸

Bert: En toen heeft zij het jongetje uit het puin gered.

Roemer: *...en snelt met het knaapje in den arm naar zijn schreiende Ouders!*⁴⁹

Bert: Echt, daar is ze heldhaftig opgetreden.

Arti: En dan vragen de bronnen die het verhaal vertellen zo retorisch van [ahum]: ‘Trouwe dienstmaagd hoe kunnen de ouders van deze kinderen u ooit belonen...’

Roemer: *Wie veracht den mensch om zijnen stand! Hoe zeer behoeven wij elkanders hulp!*

Arti: ... hè, voor uw weldaad?

Roemer: *Ouder! Hoe beloont gij haar, die u uw kind wedergaaft.*⁵⁰

Arti: En dan denk je van: ja, zou dat nou gebeurd zijn? Of zouden ze gewoon gezegd hebben van nou, dank je wel...

Scene 10: Arti - De familie Rau, deel II

Richard: Kort na de explosie zoekt dominee Rau naar de restanten van zijn huis.

Arti: En toen zag hij ergens een geblakerde perenboom staan. En toen dacht hij: ‘O kijk, verrek, die heeft bij mij in de achtertuin gestaan en mijn gezin heb ik het laatst gezien in de tuinkamer, dus die moeten daar ergens in de buurt zitten.’

Sebald Rau: *Bij de opening die een balk had gemaakt bij den schoorsteen riep hij of er iemand was.*⁵¹

Arti: En daar heeft hij maar eens naar beneden geroepen: ‘hallo, is hier iemand?’

Bron: *Mama, denkende dat er nu toch hulp kwam antwoordde:*

⁴⁸ ... en eindelijk hoort zij de stem des lieven kleinen onder de puinhoopen: hier ben ik, lieve Door! Nu boort zij door het puin heen, redt het bevallig knaapje...

⁴⁹ ...en snelt met hetzelfde in den arm naar deszelfs schreiende Ouders!

⁵⁰ Wie veracht den mensch om zijnen stand! hoe zeer behoeven wij elkanders hulp! Ouders! hoe beloont gij haar, die u uw kind wedergaaft.

⁵¹ Roepende toen (zeker bij de opening die een balk had gemaakt bij den schoorsteen) of er iemand was, antwoordde Mama denkende dat er nu toch hulp kwam: ‘Welzeker is er iemand.’ Zeer voorzichtig te werk gaande, gelukkig zijne vrouw teruggevonden te hebben en bijgestaan door den Heer Puerari en studenten die zeer bevriend waren met Papa begonnen zij de steenen naar hun beste weten wegteruimen doch zóó dat Mama riep: ‘vous jetez les pierres sur nous’ ‘De quel côté faut-il les jeter?’ vraagde men. ‘Du côté de la fenêtre’ antwoordde Mama. ‘Il n’y a plus de fenêtre’ riep men.

Arti: [vinnig] *Welzeker is hier iemand!* Ja, toen ging hij dus stenen weggraven met blote handen.

Bron: *Doch zó dat Mama riep: 'Vous jetez les pierres sur nous!'*

Arti: 'U gooit stenen bovenop ons! Moet je nagaan: in haar doodsnoed sprak ze nóg Frans met haar man, hè, terwijl dat eigenlijk haar moerstaal niet was. Ja, *hij* was predikant van de Franse kerk, dus hij deed niet anders. Maar zij was gewoon van Hollandse adel. Dus hij roept nog gedwee terug van: waar moet ik ze dan heen gooien, lieve?

Sebald Rau: *'Du côté de la fenêtre' antwoordde Mama.*

Arti: En dan zegt ze: 'nou naar de kant van het raam'. En dan is het even stil ... En dan roept hij met de andere redders die inmiddels zijn komen helpen van: 'er is helemaal geen raam meer...'

Sebald Rau: *'Il n'y a plus de fenêtre' riep men.*

Arti: Er was gewoon helemaal geen herkenningpunt meer... Maar pas toen ze veel later op die avond eruit werden gehaald, zagen ze voor het eerst dat de hele stad in puin lag.

Sebald Rau: *Eindelijk brachten zij het zoover dat er eene opening kwam, groot genoeg om mij, het Kind, er door te kunnen krijgen. Mama hief mij in de hoogte en toen uit de duisternis komende is mij het meest bijgebleven dat ik overal vlammende huizen zag.*⁵²

Arti: Die had geen idee gehad... En zijn moeder even zo goed, toen zij eruit kwam, was helemaal verbijsterd. Ze was sprakeloos en dát wilde wat zeggen voor mevrouw Rau, want dat was ze niet gauw.

René: Nee, de generaal..

Arti: Ja, De Generaal [haha] ja.

Richard: De aangeslagen Sebaldje werd naar een huis in de buurt gebracht.

⁵² *Eindelijk brachten zij het zoover dat er eene opening kwam, groot genoeg om mij, het Kind, er door te kunnen krijgen. Mama hief mij in de hoogte en toen uit de duisternis komende is mij het meest bijgebleven dat ik overal vlammende huizen zag, behalve al wat er verder ontzettends was..*

Sebald Rau: *Ik werd gebracht bij den Heer Heeneman, wiens huis aan den achterkant al brandde; daar waren de huisgenoten door het springen van de glasruiten gekwetst, en hadden bebloede gezichten dat mij als kind zeer trof, daar de dames gereed stonden om naar een partij te gaan en met bloemen waren gekapt. Die bloemen, dat bloed en den rooden wijn, dien zij mij in de algemeene confusie voor den schrik te drinken gaven, alsmede de benauwende lucht van stof en puin, van af het eersten oogenblik van de ramp, zijn mij klaar voor den geest gebleven en tot op heden is de lucht van stof en puin mij nog steeds onaangenaam.*⁵³

Scene 11: Na de paniek komt het staatshoofd kijken bij de ramp

Richard: Elke ramp - en ook deze buskruitramp - kent vaste patronen, zo ontdekte Lotte Jensen in haar onderzoek. Kort na de ramp is er paniek en chaos.... en dan komt de koning langs...

Lotte: Dat is nu eigenlijk nog steeds geval. Als er een grote ramp is, dan laat de Koning, of de Koningin, zijn of haar gezicht zien. Nou, Lodewijk Napoleon was de eerste die dat deed, hij deed nog veel meer. Hij schonk ook meteen een groot bedrag aan de Leidenaren, waarmee ze uit de voeten konden. Een lening trouwens, dat wel. Hij schonk zelf geld, samen met zijn echtgenote, hij stelde zijn paleis open voor de slachtoffers, gezinnen en bejaarden. Dus hij toonde echt betrokkenheid, hij was als het ware het bindende middel van het hele land.⁵⁴

Lotte: De vader, een vaderfiguur. Nou, dat zie je nu nog steeds, dus dat is één element: de vorst, die laat zich zien.

Scene 12: Lodewijk pakt de organisatie en looft premies uit

Richard: Lodewijk nam meteen de organisatie op zich.

Arti: Hij zag dat het één grote puinhoop was omdat de mensen die het moesten regelen daar zelf woonden. Dus die waren zelf gewond, of hun familie lag onder het puin. Ze hadden helemaal niet het idee nog dat ze iets moesten gaan regelen, ze waren in shock. En de Koning, die had z'n z'n eigen Koninklijke garde bij zich en hij is gewoon gaan orders geven. Hij is de boel in sectoren gaan indelen en wie er nog op z'n benen stond en een beetje redelijk uit z'n ogen keek, die kreeg onmiddellijk de opdracht om de boel te gaan coördineren. En

⁵³ *Ik werd gebracht bij den Heer Heeneman, wiens huis aan den achterkant al brandde; daar waren de huisgenoten door het springen van de glasruiten gekwetst, (zooals door de geheele stad het geval was en de eetwaaren als meel enz.door de glasscherven onbruikbaar waren geworden) en hadden bebloede gezichten dat mij als kind zeer trof, daar de dames gereed stonden om naar een partij te gaan en met bloemen waren gekapt. Die bloemen, dat bloed en den rooden wijn dien zij mij in de algemeene confusie voor den schrik te drinken gaven alsmede de benauwende lucht van stof en puin, van af het eersten oogenblik van de ramp, zijn mij klaar voor den geest gebleven en tot op heden is de lucht van stof en puin mij nog onaangenaam.*

De Heer Heeneman was een gepensioneerd legerofficier die aan de Breestraat woonde, met een tuin die doorliep tot aan de Langebrug. Wat daar in brand stond zal het koetshuis zijn geweest. Heeneman is nog een wat schimmige figuur over wie weinig is te vinden. Wat Sebald zegt over het meel klopt: de voorraden van de Leidse bakkers zijn door het stadsbestuur in beslag genomen; de eerste dagen werd het brood voor Leiden gebakken in Den Haag, Rotterdam en Voorschoten en leverde Haarlem 750 kilo schone tarwe.

⁵⁴ Erica Boersma heeft hier kanttekeningen bij gemaakt in haar hoofdstuk Noodhulpbeleid bij stad- en dorpsrampen in de Republiek. In: Lotte Jensen (red), *Crisis & Catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw* (2021), pag.47-66. De collectie voor Bergen op Zoom in 1849 was bovenregionaal georganiseerd vanuit de overheid en stadhouder Willem IV bezocht in 1750 al een rampgebied.

daarmee heeft die man zo verschrikkelijk veel levens gered, ook alleen al door te zeggen van: ‘iedereen die jullie onder het puin vandaan halen, daar krijg je een premie voor, maakt niet uit man, vrouw of kind, kan niet schelen, je krijgt voor iedereen hetzelfde bedrag.’⁵⁵

Lotte: Tien dukaten, dat is 52 gulden en tien cent, omgerekend naar nu 430 euro. Da's veel geld. Dat is voor elke persoon die levend onder het puin werd gehaald.

Arti: En plundering wordt heel zwaar bestraft. Dus kies eieren voor je geld en ga mensen redden.⁵⁶

Lotte: Dat stimuleert dus mensen om het goede te doen.

Scene 13: Media spelen belangrijke rol

Treurzang: *ô God! Wat yss'lyk Treurtoneel/ Moet myne Ziel aanschouwen/ Wat ramp krygt Leyden weer ten deel/ Wat jammerlyk benouwen?/ Dat zo veel Menschen heeft ontzield/ En duizend Schatten heeft vernield ...*⁵⁷

Richard: Dit is het ramplied ‘*Treurzang wegens het springen van een kruitschip in de stad Leyden*’.

Lotte: Een lied is heel erg feitelijk, daarmee kun je grotere groepen die niet kunnen lezen of schrijven vertellen wat er is gebeurd in Leiden.

Richard: Journalistiek, zoals we die nu kennen, bestond toen nog niet. Mensen werden op andere manieren geïnformeerd.

⁵⁵ In de rampnacht, staande op de puinhopen, loofde de koning mondeling deze beloning uit en liet zijn Thesaurier ter plekke een voorschot van 175 dukaten betalen aan de Luitenant-Kolonel van de Leidse Schutterij. De volgende dag werd de toezegging door het stadsbestuur gepubliceerd (door afkondiging vanaf het bordes van het Stadhuis, want de *Leydse Courant* kon pas de 15^e met de eerste nood-editie uitkomen). Studenten en officieren redden belangeloos en ook veel mensen die eigen familieleden hadden opgedolven weigerden daarvoor betaald te worden. Maar voor redders die zelf alles kwijt waren was het een uitkomst: in totaal is er 4.288 gulden, 2 stuiver en 8 penningen uitgekeerd. W.P. Kluit & C.J. Wenckebach, *Algemeene Rekening wegens de Ramp, aan de Stad Leyden overgekomen op den 12den Januarij 1807 [...]* ('s Gravenhage 1833), pag.24-25.

⁵⁶ Op welke schaal er tóch is geplunderd is achteraf niet vast te stellen. Er werden grote bedragen vermist in waardepapieren (aandelen, effecten en coupons van staatsleningen), maar die zullen eerder zijn verbrand of door water zijn aangetast: plundersaars herkenden die papiertjes niet, of konden er niets mee omdat de naam van de eigenaar erop stond. Een schoenmaker is gesteld, gebrandmerkt en verbannen wegens diefstal van juwelen uit een verwoest huis. Een weesjongen, die in het gedrang rond het lijkenhuisje had lopen zakkenrollen werd geselsd en acht dagen opgesloten in het Gravensteen. Sebald Rau vertelt over gestolen zilver dat later in Den Haag opdook. Bij het opruimen van het rampterrein is door meerdere daders hout, lood en marmer ontvreemd.

⁵⁷ Treurzang opgenomen in het anonieme sensatie-pamflet: *Allerdroevigst verhaal, van de geduchte ramptoonneelen en verwoestingen, welke 'er in de stad Leyden hebben plaats gehad, wegens het springen van een kruitschip aldaar, op den 12 january 1807*. Koninklijke Bibliotheek Pamflet 23348. Te horen is de uitvoering door *Camerata Trajectina* op hun CD *Treur Nederland! Ramplieden door de eeuwen heen* (Globe Records GLO 5281) uitgebracht in 2021 in het kader van het Lotte's NWO-project *Dealing with Disasters in the Netherlands*. De gezongen tekst is conform het origineel.

Lotte: En dan moet je denken aan pamfletten gedichten, liederen, andere verhandelingen die worden uitgebracht. Dat is het medium waarmee grotere groepen mensen horen wat er gebeurd is.

Treurzang: *Dat Kruid/ dat meenig een bedroefd/ Zyn Maaker bragt om 't Leven...*

Lotte: Dus die media verklaren waarom een ramp van een individu, dus bijvoorbeeld mevrouw Rau, uit kan groeien tot een ramp op nationaal niveau, waardoor iedereen zich betrokken voelt bij wat er in Leiden is gebeurd En dat is een parallel tussen het verleden en het heden. Zonder die media is er ook eigenlijk geen sprake van een 'ramp', dus die media die maken de ramp groot, zou je kunnen zeggen.

Treurzang: *Leer/ Christenen leer/ Gods wys bestier/ Zoekt Zyne Macht te vreezen. Maar wil voor Leydens Burgers hier/ Doch menschenlievend weezen.*

Jan Willem Pieneman, *Leydens ramp / Désastre de Leide*. Uitgegeven door Johannes de Vletter, 1807.

Erfgoed Leiden en Omstreken, PV_PV46121. De koning staat vooraan in het midden in het witte uniform. Sommige mensen beweren dat de twee mannen schuin vóór hem een plunderaar afstraffen, maar zij dragen een slachtoffer op hun gekruiste armen tussen zich in. De menigte links op de brug trekt een brandspuit richting de grootste brand, in het huis van de weduwe Pompeyra. Daar komt de koning net vandaan, hij heeft er persoonlijk een kind van onder het puin gered. Op de ontwerptekening voor deze prent is hij afgebeeld met dat jongetje in zijn armen.

Scene 14: Koning Lodewijk is snel ter plaatste in het rampgebied

Richard: Naast rampliederen waren ook prenten zeer populair.

Arti: Er is één prachtige prent: dat stelt de toestand voor meteen na de explosie. Dat is dus voor een groot deel fantasie, maar wel gebaseerd op ooggetuigenverklaringen.⁵⁸ Dus het is helemaal donker, zwarte, zwarte lucht en angstwekkende schaduwen. En dan zie je opflakkerende branden: gruwelijk, gruwelijk... In het midden valt een soort lichtstraal en daarin staat Koning Lodewijk met de armen gespreid zo van: 'komt allen tot mij', in een wit uniform, als een engel die de getroffensten komt troosten.⁵⁹

En zo is hij ook aangesproken op de ruïne door professor Rau. Die heeft hem toegeroepen: *Sire, vous êtes comme un ange qui vient consoler le malheureux* - *Sire, gij zijt gelijk een engel die de ongelukkigen komt troosten*. En toen zei de Koning: *Ach, troosten kan ik hen niet...Maar zeg mij: wat kan ik doen?* Hij was echt een militair. Hij was een praktische man, hij wou wat doen.

Treurzang: *Uw Koning gaat uw roemryck voor/ Komt volgt als Kinders/ Vaders spoor/Hoe druk in Oorlogstyden/ Uw Vorst toond medelyden.*

Richard: Lotte Jensen wil wel een kanttekening maken bij de rol van Lodewijk Napoleon.

Lotte: Hij wordt bijna als een soort Messias daar neergezet, als de verlosser van het Nederlandse volk. Dat is natuurlijk ook allemaal beeldvorming geweest die hem heel goed uitkwam. Andere vorm van heroïsering is dat hij met jongetje wordt neergezet, als dé held, die een vijfjarig jongetje uit het puin heeft weten te redden.

Arti: En dat heeft hij ook gedaan! Hij is gewoon zelf gaan graven naar overlevenden. Hij heeft een jongetje gered en dat had hij op de arm zitten, niemand wist precies waar het bij hoorde. En toen heeft hij dat kind – hij was gek op kinderen - gewoon getroost en op de arm gehouden, totdat zijn vader eraan kwam. Dat was het kindje van de groenteboer, maar dat kon die koning dus niks schelen.⁶⁰

⁵⁸ Jan Willem Pieneman (1779-1859), aquatint en ets, met de hand gekleurd. Rijksmuseum RP-P-1882-A-5683. Op de ontwerptekening (Rijksmuseum Amsterdam RP-T-00-3899) is koning Lodewijk minder nadrukkelijk aanwezig.

⁵⁹ Sebald Rau vertelde het zo: *Na zeven uur vertrok koning Lodewijk uit den Haag, en omstreeks elf uur kwam hij met Mr. van Zuylen van Nyevelt op de plaats des onheils. Hij zag de bedaarde, verstandige wijze waarop Papa te werk ging met eenige studenten die hunnen Professor op de handen droegen; hoe ijverig zij hem hielpen en maakte toen kennis met den persoon dien hij onder gewone omstandigheden den volgenden dag zou gezien hebben. Papa zeide: Sire vous êtes comme un ange, qui vient consoler les malheureux. De koning antwoordde: 'Ah! Monsieur! les consoler c'est audessus de mon pouvoir, mais dites moi que puis-je faire?' Toen zond hij van zijne garde, personen die helpen zouden. In Leydens Ramp (1808), zegt Matthys Siegenbeek: Gewisselijk de Hoogleraar Rau was niet anders dan de tolk van het algemeen gevoelen, toen hij den Vorst, op het puin zyner woning tot hem naderende, met een diep getroffen hart toeriep: 'Sire, gij zijt een Engel uit den hemel gezonden, tot troost der ongelukkigen.' (pag.24-25). J.Tesseidre l'Ange geeft een minder geëxalteerde versie: *Hij ging Zijne Majesteit, welke hij te voren niet had ontmoet, tegen en riep Hoogstdezelve toe: Ach, Sire! Kom uwe ongelukkige Onderdanen troosten.* (Lofrede pag.138). Maar dat betekent niet dat Bilderdijk de engel erbij heeft verzonnen: prof. Rau was beroemd om zijn bloemrijk taalgebruik.*

⁶⁰ Koning Lodewijk was overtuigd aanhanger van de idealen van de Franse Revolutie. Willem de Vroede, geb. 5 augustus 1801, zoon van Willem de Vroede en Magdalena Somerwil. Zijn moeder en baby-broertje kwamen bij de ramp om het leven; zijn vader vond in augustus al een nieuwe moeder voor zijn vier overgebleven kinderen. Willem junior werd óók groenteman (warmoesier), trouwde twee keer en overleed op 79-jarige leeftijd in 1881.

Scene 15: Lotte - Lodewijks propagandamachine draaide volop

Lotte: Het beeld heerst dat Lodewijk Napoleon écht een goede vorst is geweest, omdat hij zich zo in heeft gezet voor de Leidse bevolking na de ramp. Dat is ook zo, maar we moeten niet vergeten dat een ramp ook een zegen is voor zo'n koning. Hij heeft die ramp ook uitgebuit via allerlei kanalen: schilderijen, het gedenkboek, de verslaglegging ervan, heeft ervoor gezorgd dat hij ook als een soort superheld is neergezet.⁶¹ Dus de - zeg maar – 'propagandamachine' draaide volop. Hij was het eerste staatshoofd dat dit op die manier deed. En daarmee heeft hij als soort Koning een model geleverd voor latere koningen: de eerste echte rampenkoning, zou je kunnen zeggen.

Richard: Vond jij het meer een goede actie van hem, of vond je het meer een slimme actie van Lodewijk?

Lotte: Nee, ik denk dat ik het een goede én een slimme actie vond van Lodewijk Napoleon; ik denk dat we ook niet té cynisch moeten zijn hierover. Hij stond daar, hij deed dat, maar hij was ook wel echt strategisch slim door ervoor te zorgen dat dit in alle media ook zo verteld werd. Het loopt een beetje in elkaar over.

Scene 16: Arti - Drie mannen 'redden' een vrouw uit het puin

René: Het rampgebied in Leiden werd zo snel mogelijk afgesloten. Maar dat lukte niet altijd even goed, vertelt Arti.

Arti: Daar heb ik ook wel een paar voorbeelden van, van mensen die aanvankelijk geplunderd hadden. Die zijn zelfs met een gewonde gaan sjouwen.

René: Het gaat om drie mannen.

Arti: Dingjan, Fleur en De Koning, heten ze.⁶²

⁶¹ Dat gedenkboek is *Leydens Ramp*, door Willem Bilderdijk en Matthijs Siegenbeek, dat in 1808 verscheen als een soort resumé van het officiële verhaal: Bilderdijk was hofdichter en docent Nederlands van koning Lodewijk en heeft diens optreden breed uitgemeten. Honderd jaar later dook ds. L. Knappert de archieven in voor zijn wetenschappelijke gedenkboek, *De ramp van Leiden na honderd jaar herdacht* (1907).

⁶² Willem Fleur (metselaarsknecht) en Hermanus Dingjan (kruier) zijn bij de notaris geweest; zij noemen Jacobus de Koning als derde betrokkene. ELO toegang 0506 invnr. 2727 notaris Pieter Jansz. van Hemeren, akte no.10 dd. 31 januari 1808 (ruim een jaar na de ramp!). Fleur werkte voor aannemer Huibert Romburg, die aan de zuidzijde van het Steenshuur woonde bij de St. Jacobsgracht, schuin tegenover de ligplaats van het kruitschip. Het meisje dat hij en zijn maats uit het puin haalden was de dochter van de buurman van Fleurs werkgever.

*Zij verklaarden voor de notaris: dat zij het hoofd van een mens uit de puinhopen zagen steken. Omdat het hoofd ronddraaide, wisten ze dat het slachtoffer nog leefde. Toen zijn ze gezamenlijk aan het werk gegaan om die vrouwspersoon te redden. Ze hebben de stenen en het puin, waartussen zij bekneld zat, weggeraapt. En haar aan de schouders uit het puin getrokken.*⁶³

René: De gewonde was Cornelia Johanna, dochter van advocaat Willem van Riebeek. Ze was lichamelijk beperkt.

Notariële verklaring: *De vrouwspersoon was kort van postuur. Toen ze haar wegdroegen, zagen ze dat haar benen hol, krom en gebogen waren. Zo herkenden ze haar als de dochter van de Heer van Riebeek.*⁶⁴

René: De drie mannen wisten toen nog niet dat er premies werden uitgelooft. En dat plunderen extra zwaar werd bestraft.

Notariële verklaring: *Zij hebben haar op een stoel weggedragen naar de wagenshuur van kruidenier Vollebregt. Daar hebben ze haar neergelegd op een paar lege zakken en haar gezicht enigszins afgewassen met azijn. In haar mond zat eten of braaksel, dat ze zo goed mogelijk hebben weggehaald en afgeveegd. Daarbij slaakte zij een zucht van verlichting en leek ze zich iets beter te voelen.*⁶⁵

⁶³ Dat hij Comparant [Fleur] op het Rapenburg gekomen zijnde aldaar de verwoesting en Ruinen der verbrijzelde Huizen heeft gezien en alstoen denkende aan de Vrouw van zijnen voornoemden Baas, met welke hij nog even te voren toen hij van de Winkel ging gesproken had, het voornemen heeft opgevat, om na dezelve te zoeken en haar te redden. Dat hij Comparant zich ook op de Ruinen of Puinhopen begeben hebbende, na dezelve heeft gezocht, doch haar niet heeft gevonden, maar als toen, kort bij en op de hoogte van de Plaats, alswaar het Huijs van zijn Comparants voornoemden Baas gestaan had, het Hoofd van een Mensch buiten de Puinhopen heeft zien uitsteken waar aan hij Comparant door het ronddraaien van hetzelfde nog leven bespeurde.[...] Dat zij Comparanten en voorn. Jacobus de Koning daar op de Steenen en Puinhopen waar mede de voorschr. Persoone overdekt was, en waar tusschen dezelve was gekneld, hebben weggeraapt en weggenomen en na dat zij daar mede enigen tijd bezig geweest waaren, de gemelde Persoone aan de schouders vasthoudende, gezamenlijk uit de Puinhopen hebben opgehaald en daar uit getrokken. Dat zij de voorschr. Persoone, welke door geen van hun Comparanten toen nog herkend was, dog welke zij Comparanten bemerkten te zijn een Vrouws-Persoon van een kort Postuur en misvormd, van de plaats alwaar zij dezelve in voege voorschreeven gevonden hadden hebben weggedragen.

⁶⁴ Dat alweder bij en onder het wegdragen van de voorschr. Persoone de eerste Comparant dezelve aan de benen welke Hol, krom en gebogen waaren heeft herkend voor de Dochter van nu wijlen den Advocaat van Riebeeck welke hij eerste Comparant zeer wel kende bijzonder ook om dat hij Eerste Comparant toen nog kort tevoren aan het Huis van den gemelden Heer van Riebeeck had gewerkt; hebbende hij eerste Comparant dan ook toen dadelijk aan de laatste Comparant en den gem. Jacobus de Koning gezegd dat hij deze Persone voor de Dochter van voorn. Heer van Riebeeck aanzag gelijk zulks ook door den Tweeden Comparant, zo als hij Tweede Comparant, als nu verklaart, toen ook is gehoord.

⁶⁵ Dat zij Comparanten gelijk zij nu wederom te zaken verklaaren de opgem. Persone als verder benevens voorn. Jacobus de Koning hebben voortgedragen, tot op het Levendaal, op den Hoek van de Zijdgraft, en aldaar aan den Castelij van de Herberg op den Hoek gevraagd hebben of hij dezelve bij zich in nemen en herbergen kon. Dat deze Vraag met neen beantwoord zijnde geworden, zij Comparanten vervolgens alsdaar om een Stoel gevraagd hebben, en er een gekregen hebbende, de gemelde Persone daar op gelegd en dezelve daar op vervolgens verder het Levendaal op hebben voortgedragen tot aan de Nieuwbrug bij de Grutter Leendert Vollebregt, wiens Vrouws Vader genaamd is Vergouw en wiens Grutterij alzo bekend is onder den naam van de Grutterij van Vergouw. Blijkens het Bonboek zat dit bedrijfje aan het eind van de Zijdgracht bij molen De Oranjeboom, waar nu de Oranjeboomstraat aansluit op de Korevaarstraat. Waarom de mannen het slachtoffer daarheen sjouwden is nog een raadsel.

Arti: Onderweg is ze ergens dood gegaan.

René: Wanneer precies, dat vertelt de bron niet.

Arti: En toen hebben ze haar tasje mee naar huis genomen ...

René: Het ging om een zilveren beugeltas met wat geld, een ketting van een horloge en nog wat kleine spulletjes.⁶⁶

Notariële verklaring: *Tenslotte zijn zij gegaan naar het huis van één van hen, waar zij dit hebben geteld en opgeschreven.*⁶⁷

Arti: ... zonder eigenlijk duidelijk te weten wat ze daarmee wilden. En toen hoorden ze dat er zulke zware straffen stonden op plunderen...

Notariële verklaring: *Des anderen daags is alles op het Stadhuis gebracht en overgedragen.*

Arti: Toen hebben ze dat tasje ingeleverd, maar tegelijkertijd geclaimd dat ze het meisje *bijna* hadden gered. En daar wilden ze dan dus nog een deel van de beloning voor hebben, zo van ja, het was mislukt, maar ze hadden wel de poging gedaan, zal ik maar zeggen.

René: Hebben ze die beloning gekregen?

Arti: Ja, die moesten ze wel met z'n drieën delen hoor.⁶⁸ Voor eigenlijk iets heel dubieus. Want als je het zo bekijkt dan denk je: wat waren ze nou eigenlijk aan het doen? Was dat nou paniek? Dat ze gewoon maar wat deden? Of was het een vorm van plundering? Eerst dat meisje proberen te redden en toen dat niet werkte, met haar spulletjes ervandoor gaan. Maar blijkbaar hebben ze toch gezegd van: het voordeel van de twijfel.

⁶⁶ *Dat de Comparanten alstoen verder van het Lijf van gemelde Persone hebben afgenomen Een Stale Haak met enige ornamenten daar aan, welke naar hun begrip moet gediend hebben om daar aan iets te hangen (zijnde een Staale Haak, waar aan het Horologie van wijle Juffrouw van Riebeeck heeft gehangen [in margine: uit de blijkbare overeenkomst die aan voorn. Horologie overgebleven Schalmen der ketting, met die welke zich aan de gem. Haak bevonden moet hebben] en welke Haak en horologie op het passeeren dezès door mij Notaris aan de Comparanten is vertoond en door alle de Comparanten voor dezelve is herkend geworden) voorts een Zilver Beugeltas waar in enig geld, en een VrouwenZak, waarin een Neusdoek en enige kleinigheden zijnde zij Comparanten vervolgens van het Huis van gem. Grutter weggegaan.*

⁶⁷ *Dat eindelijk Comparanten benevens voorn. Jacobus de Koning vervolgens ten huize van den Tweeden Comparant, al het geen zij van het Lijf van gemelde Persone in voege voorschreeven hadden afgenomen hebben geteld en opgeschreeven; zijnde al hetzelfde des anderen Daags door den Tweeden Comparant op het Stadhuis gebracht en aldaar overgegeven.*

⁶⁸ Zij kregen elk een derde van 52 gulden en 10 stuiver voor het redden van *eene onbekende vrouw*. W.P. Kluit & C.J. Wenckebach, *Algemeene Rekening wegens de ramp aan de Stad Leyden overgekomen op den 12den Januarij 1807* [...]. 's Gravenhage, 1833 Staat van Uitgaaf no.3 pag.114. Koning Lodewijk had de premie uitgelooft in dukaten, wat werd omgerekend naar guldens, vandaar het vreemde bedrag. Alleen redders van mensenlevens kwamen ervoor in aanmerking, daarom lieten Dingjan en Fleur notarieel vastleggen dat Cornelia van Riebeeck nog leefde toen ze haar vonden. Dat ze vervolgens géén medische hulp voor haar hebben gezocht deed blijkbaar niet terzake. Wat er met haar stoffelijk overschot is gebeurd onduidelijk: zij onbreekt op de officiële slachtofferlijst, wat doet vermoeden dat ze destijds niet is geïdentificeerd. Dat zij slachtoffer was van de ramp blijkt uit de rouwadvertentie voor haar ouders en '*eenige Dochter*', geplaatst door haar tante in de *Leydse Courant* van 21 januari 1807.

Scene 17: Lotte - Plunderen komt vaak voor bij rampen

Richard: Plunderen schijnt ‘normaal’ menselijk gedrag te zijn na een ramp. Lotte Jensen vertelt over een andere grote ramp in 1772, toen brandde de Stadsschouwburg in Amsterdam af.

Lotte: Toen waren er mensen die over de lijken heen klommen om sieraden van de slachtoffers af te halen, simpelweg uit eigen gewin! Dus er werd geplunderd en geroofd ter plaatse. Dat zal in Leiden ook gebeurd zijn. Als je daar een mooi sieraad ziet liggen op straat, ja, dan neem je dat mee. Dus denk ik: plunderen is van alle tijden. We zijn niet allemaal de meest deugdzame burgers op aarde.

Scene 18: Heren uit Zaandam doen verslag in Leiden

Richard: Om een indruk te krijgen wat er de dagen na de ramp gebeurde in Leiden gaan we naar het verslag van de Zaanse jongemannen, waar we deze aflevering mee begonnen.

René: Ze waren molenaars met personeel in dienst: ze konden vier dagen na de ramp in ieder geval vrij nemen.

Arti: Ze zijn met de trekschuit naar Leiden gegaan, waar ze al meteen in een enorme volksooploop terecht kwamen van mensen die gingen zoeken naar hun familieleden en ook ramptoeristen die gewoon voor de gein gingen kijken.

Lotte: Dat is inderdaad wat je ziet bij rampen, dat mensen ook nieuwsgierig zijn naar wat er gebeurd is. En dat ze gaan kijken: hoe ziet het er eigenlijk uit? Want het is ook een heel vreemd spectaculair gezicht. Daar is een hele interessante uitdrukking voor, aan het Duits ontleend: *die lust zum grauen*: dat mensen op een vreemde manier aangetrokken worden door zoiets als rampspoed, dat hoe afgrijselijk het ook is, je eigenlijk ook je nieuwsgierigheid niet kan bedwingen om zelf te kijken hoe dat eruit ziet, zo'n afgebrande stad, die ruïnes; dat trekt mensen aan, inderdaad, die willen helpen, maar ook door nieuwsgierigheid gedreven worden.

René: Arti dacht dat de Zaanse jonge mannen ook ramptoeristen waren...

Arti: Want ze hebben lopen zwerven, ze hebben zich illegaal toegang verschaft tot gebieden waar je normaal als buitenstaander niet binnenkwam.

Zaanse verslag: *Toen wij rondom de ruïne alles hadden bezichtigd, besloten wij ons gezelschap te verdelen om, waar mogelijk, nog dichterbij de puinhopen te komen. De heer Kroeger en ik troffen een schildwacht die vatbaar was voor een drinkpenning.*⁶⁹

Arti: Wat betekende dat-ie wel een fooi wilde aannemen. Die hebben ze dus gewoon omgekocht.

⁶⁹ Archief Zaanstad Bibliotheek invnr. 04.803: *...en dit alles mede hadden bezigtigd, zoo beslooten wy ons gezelschap te verdeelen; om waar het mogelijk onze pogingen om op de ruïnestee te komen, beter te doen gelukken het geen de Heer A. Kroeger en ik door dien wij een Schildwagt aantroffen, die vatbaar was, voor een drinkpenning gedaan kreegen.*

Zaanse verslag: *Doch spoedig werden wij daar verrast door een officier met zes soldaten die op ons toe kwamen marcheren met orders dat wij ons dadelijk moesten verwijderen.*

Arti: En die hebben ze met harde hand verwijderd.

Zaanse verslag: *Hetgeen onder geforceerde bedreiging geschiedde.*⁷⁰

Arti: Ze mochten daar natuurlijk helemaal niet zijn!

René: Maar inmiddels is haar beeld gekanteld. Arti denkt dat de Zaanse mannen vooral iets wilden betekenen voor de getroffen Leidenaren.

Arti: En dat dit hele verslag wat ze hebben gemaakt, een soort rapport is aan hun kerkenraad over hoe erg het was en dat ze daar dus als christenen iets aan zouden moeten gaan doen. Zij zijn echt poolshoogte gaan nemen. Ze hebben onderzoek gedaan in Leiden naar hoe erg het was, maar ze kenden daar ook mensen. Die zijn ze natuurlijk eerst op gaan zoeken om te kijken of ze nog leefden en wat ze hadden meegemaakt. Dus het was een soort uitje, maar het was ook een eh... ik denk wel degelijk een liefdadigheidsmissie...⁷¹

Scene 20: Verdienen aan de buskruitramp

René: De Zaanse ondernemers kwamen langs een cafeetje in de Nonnensteeg, aan de rand van het kernrampgebied.

Zaanse verslag: *Over de brug bij het Academiegebouw zagen we in de straat daarvoor een kuil, veroorzaakt door een stuk lood van 200 pond, zo schatten wij, dat daar uit de lucht was neergevallen.*⁷²

René: Het loden contragewicht van de mast werd gelanceerd vanaf het kruitschip en vloog zo'n 500 meter door de lucht, en landde vlakbij café *De Zwaan*.⁷³

Arti: De uitbaatster van dat café, dat was een jonge vrouw, die had duidelijk zakentalent.

⁷⁰ doch daar wy geene geleider hadden en bevreesd voor de kelders, en waterbakken, wilden wy ons niet ver op dezelve begeeven doch passeerde eenige werklieden die ons zeyde, dat naar een vrouw en kind zoekende waaren, en zoo een arbeider daar dagt, de klederen met zijn gereedschap reeds te voelen, na gis een hand breed onder de puyn, ook was een Jong Heer uyt den Haag komende werkzaam; en trok byzonder de aandacht door zijn yvrig graaven daar zyne moeder nog onder de puyne bedolven was; doch spoedig wierden wy daar verrast, daar er een officier en ses soldaaten op ons aankwamen marscheeren met order dat wij ons daadelijk moesten verwyderen, het geen met geforceerden bedreijginge geschieden. De angst voor (water)kelders onder het puin wijst erop dat de heren op het Steenshuur stonden; de kleinere huizen in het rampgebied hadden die niet. Bij de opgraving in 2000 van het gedeelte recht vóór het Kamerling Onnes Gebouw zijn inderdaad forse waterkelders gevonden. Anne de Hing, *Een buurt op de schop. Vijf eeuwen wonen en werken aan het Steenshuur* (Leiden 2011 pag.47-48).

⁷¹ Mogelijk vanuit de Doopsgezinde Gemeente, zie noot 7.

⁷² wy begaaven ons de Kloksteeg door langs het Raapenburg, en zagen by de Engelsche kerk, een verdraaide Stevenplaat daar gevonden, gaande toen de brug by de academie over en zagen in de straat voor dezelve een kuil, veroorzaakt door een stuk lood zwaar 200 pond (na gis) uyt de lugt daar nedergevallen...

⁷³ Dit was het contra-gewicht van de mast, dat nu deel uit maakt van de kruitramp-collectie van Museum De Lakenhal (invnr. 3390A).

René: Ze heette Willemijntje van Brabant.

Mastlood van het kruitschip. Foto Museum De Lakenhal.

Arti: Zij heeft het laten binnen sleuren in dat café, dat zware stuk lood, en daar tentoongesteld als bezienswaardigheid. En dat was natuurlijk 'Consumptie Verplicht'.

Zaanse verslag: *Het berust nu waarschijnlijk in De Zwaan, een tapperij in de Nonnensteeg, want daar zagen wij een stuk lood met een ring en twee boutgaten, dat onderaan de mast heeft gezeten. Dit is op ongeveer vier minuten lopen vanaf de plek des onheils.*⁷⁴

Art: Je ziet in de verslagen dat mensen daar zijn ingetrapt, die zijn daar inderdaad gaan kijken.

Scene 21: Commercie en rampspoed gaan hand in hand

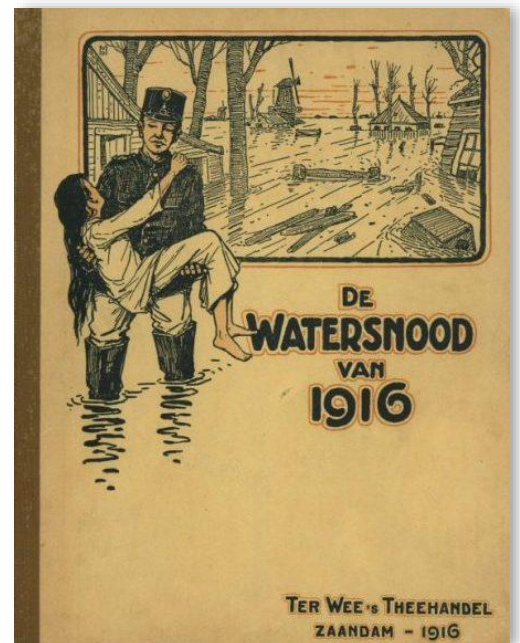
Lotte: Commercie en rampspoed gaan hand in hand, er zijn tal van voorbeelden uit de geschiedenis waaruit dat blijkt.

Richard: Lotte vertelt over de grote watersnoodramp in Nijmegen, 1926.

Lotte: Door de horeca werd het uitgevent: kom hier je kopje thee drinken, doe iets in de collectebus en dan heb je het beste uitzicht over het rampgebied.

Richard: Of na de grote overstroming van 1916 toen hele gebieden rondom de Zuiderzee zwaar werden getroffen...

Lotte: ... bracht Koffie- en theehandel 'Ter Wee' een plaatjesalbum uit. Verzamel alle plaatjes van de ramp, maar die krijg je pas als je hier koffie en thee koopt. Dus bij iedere uitgave krijg je weer een plaatje voor je rampboek.

⁷⁴ ...en berustende in de Zwaan, zynde een tappershuys in de nonneSteeg, by de academie; waarschijnlijk; daar het stuk lood met een ring en twee boutgaaten was, het eerste stuk van de mast; zynde; dit en de stevenplaat; van het gesprongen schip daar de Engelsche kerk en de academie zig ieder aan een zy van het rapenburg schuins over elkander bevinden na gis; vier minuten afstands van de plaats waar het ongeluk gebeurd is.

Scene 22: Heren uit Zaandam kijken in het lijkenhuis

René: De mannen uit Zaandam kwamen ook op plekken waar we de meeste mensen niet konden komen - bijvoorbeeld in de kelder van het stadhuis, die als tijdelijk lijkenhuis diende.

Arti: Alle lijken en halve lijken die gevonden werden in het rampgebied werden op een schuit geladen en daarheen getransporteerd. Op de bruggen stonden de mensen te kijken in die schuiten of er familieleden bij waren.

Zaanse verslag: *Hierna begaven we ons naar het Stadhuis waar één van ons aan de dienstdoend officier van het lijkenhuisje vroeg of de heer Blijkersveld onder de lijken was. Zo gelukte het hem om binnen te komen.*⁷⁵

Arti: Proberen ze zich daar dus toegang te verschaffen met wat mogelijk een smoes is, of het is echt.. dat weet ik niet. Dat vermeld de historie dus niet.⁷⁶

Zaanse verslag: *Maar hij zag meteen een kind liggen op één van de zeventien kisten die daar nog stonden; al die lijken waren die morgen nog uit de puinhopen gehaald. Sommige waren ijselijk beschadigd.*

Arti: Dat is al niet zo lekker...

Zaanse verslag: *Volgens de oppasser waren er twee vrouwen zonder hoofd bij.*

Arti: ... en dan maakt-ie zich toch maar heel snel uit de voeten.

Zaanse verslag: *Toen heeft onze metgezel de andere kisten niet laten openen. Vervolgens wandelden wij langs de Singel naar ons Logement waar wij gezamenlijk de maaltijd nuttigden en gingen toen weer de stad in om zo veel mogelijk te bezichtigen.*⁷⁷

⁷⁵ ...hier op begaaven wy ons naar het Stadshuis waar de Heer C. Gruijs een officier verzogt of de Heer Blijkersveld dermout ook onder de lijken was, dat hem hier op gelukte;

⁷⁶ Mogelijk ging het om Dirk Jan Bleykersveld Dermout (geb. 1783), zoon Jan Dermout, vroedmeester (verloskundige), regent van het Heilige Geest Weeshuis. Hij moet de D.J.Bleykersveld Dermout zijn die in oktober 1793 op de kostschool van Van Bemmelen werd getroffen door een gevaarlijke kinderziekte, samen met negen van zijn mede-leerlingen. Meester Van Bemmelen heeft hun herstel bezongen in het gedicht *Ter blyde en Godverheerlykene nagedachtenis der gelukkige herstelling uit de kinderziekte van [...]* J.A. Swaving, J. en W. Osborn, G. Jut, P. Pont, H. van der Souw, P.J. Ackermans, J. en J.F. Luzac, en D.J. Bleykersveld Dermout. In *Oogstmaand MDCCXVIII*. Bibliotheek Gemeentearchief Zaanstad inv.1414). Dan zou één van de Zaanse heren, Gerrit Jut Klaaszn (geb.1776) de G. Jut kunnen zijn die door Van Bemmelen wordt genoemd als leerling die ook bijna was bezweken aan de ziekte. Jut was toen de lagere school al ontgroeid met zijn 16 á 17 jaar, maar kan ondermeester zijn geweest op de kostschool. Dermout was dan met zijn tien jaar juist één van de kleintjes die les van hem kregen. Uit het relaas van Van Bemmelen blijkt dat hij in 1807 ten minste één ondermeester had: de jongeman die zijn pupillen in veiligheid bracht in het washok. Op de Departementsschool van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen dienden op de dag van de kruitramp drie ondermeesters van 15 en 16 jaar oud.

⁷⁷ ...doch bij het inkomen zag dezelve een kind leggende op een der 17 Kisten daar nog staanden; en dien morgen alle uyt de puynhoopen gehaald, begeerden dezelve de anderen niet geopend te zien, zynde sommige ysselyk beschaadigd; volgens zeggen van den oppasser twee vrouwen zonder hoofd.

Scene 23: Heren uit Zaandam langs bij getroffen kostschool

René: De groep jonge mannen ging ook langs bij een getroffen kostschoolhouder. Zijn school stond aan de rand van het rampgebied - naast de Pieterskerk - en werd zwaar beschadigd.⁷⁸

Zaanse verslag: *Wij zagen overal afgeslagen gevels, ingeslagen glazen en andere sporen der verwoesting.*⁷⁹

Arti: Ze noemden hem Van Bemmelen, ze kenden hem. Ze noemden hem vriend.⁸⁰

Zaanse verslag: *Onze vriend leidde ons rond door zijn huis en school; overal waren de pannen van het dak en de glazen ingeslagen. In de school was het plafond geheel gescheurd en de pijpen uit een kabinetorgel geslagen; een schilderij was door de luchtdruk binnenstebuiten gekeerd zonder te breken.*⁸¹

Arti: Er zijn er dus bij die dat gekend hebben in betere dagen.⁸²

⁷⁸ Het huidige Kloksteeg 25, een breed, diep pand met achteruitgang via een poortje naar de Heerensteeg. In de middeleeuwen was het onderdeel van de Commanderie van de Ridderlijke Duitse Orde, die de Pieterskerk 'uitbaatte'. Na de Reformatie werd het complex in onderdelen verkocht; in 1785 verstigde Johannes van Bemmelen er zijn kostschool in. In 1864 werd het huis gerenoveerd door het Rijk tot Indische School, waar bestuursambtenaren werden opgeleid voor Nederlands-Indië; van 1930 tot 1970 was dit het Prentenkabinet van de Universiteit Leiden. Het huidige restaurant zit er sinds 1997.

⁷⁹ De eerste gang van de heren na aankomst in Leiden was naar de kostschool: *Naar bestelling van Logies begaaven wy ons naar den Heer van Bemmelen en zagen, overal door afgeslaagen gevels, en ingeslaagen glaazen&c[etera]: de sporen der verwoesting; het stuk steen uyt het glas van de St Pieters Kerk boven de deur uytkomende, op de Kloksteeg, was deeze morgen om half ses uren nedergestort, en de nadering tot den Heer van Bemmelen alstoen zonder gevaar.* De grote glas-in-lood ramen van de Pieterskerk waren met stenen traceringen en al aan gruzelementen geslagen. Ook uit de gewelven vielen brokken steen op de hoofden van de grafdelvers. Aan het herste van de kerk is 59.558 gulden uitgegeven (omgerekend ruim een miljoen euro), maar tot eind negentiende eeuw hebben er nog houten noodramen ingezet.

⁸⁰ Johannes van Bemmelen (geb. Delft 1755 of 1757) had zijn eerste echtgenote verloren in 1799; slechts twee van hun zes kinderen waren nog in leven toen hij in 1800 hetrouwde met Anna Françoise Humbert, die hem vier kinderen schonk. Hij schreef zijn eigen schoolboekjes volgens de nieuwste inzichten. Daaruit blijkt dat zijn leerlingen les kregen in Nederlands, Engels en Frans. Van Bemmelen overleed een jaar na de ramp, op 31 januari 1808.

⁸¹ *Z.Ed: liet ons hier na zyn huys zien, overal waaren de pannen van het dak, de glaazen ingeslaagen; Z.Ed: had maar 2 kamers om te bewoonen overig, en had in een zyn verblyf, by het presenteeren der stoelen konden wy maar naauwlyks allen zitting bekomen; zeggende Z.Ed.: ons dat het weynige hier te vinden, zyne geheele bezitting van ongeschonde meubilen uytmaakten; twee deuren over elkander waren ineengeslaagen, de kelder kelderdeur naar buyten opgaande, was het paneel naar binnen ingeslaagen; het school waren alle de glaazen ingeslaagen, het blafon geheel gescheurd, de pypen uyt een kabinet orgel geslaagen; in de voorkamer waren Z.Ed: zyne liefhebberien gedeeltelyk gesprongen, wy vonden daar een schildery, dat door de perssing omgedraaid was zonder gebrooken te zijn; des avonds hadden de Jonge Heeren ieder de zijne per missive kennis gegeven van Z.Eds huys, en toestand, en gelukkiglyk konde alle berigten dat zy zig in eene goede welstand bevonden-Z.Ed: dagt de schaaden gerust op f 15000 voor hem te kunnen begrooten; en was geheel neerslagtig daar zyn bestaan, zoo door zyn particulier als de algemeene ramp; zoo goed als vernietigd was; Z.Ed: betuygd hebbende hoeveel deel wy in de geleedene ramp namen; begaven wy ons naar ons Logement...*

⁸² Zie noot 76: één of meer van de Zaanse heren kunnen oud-leerlingen zijn van Van Bemmelen. Dat zou verklaren waarom zij ook de schade bezichtigden in achterste deel van het pand, waar de interne leerlingen verbleven (een kostschool had vaak ook thuiswonende leerlingen).

Zaanse verslag: *Wij vonden onze vriend zeer bedrukt; hij verhaalde hoe hij zich in het ontzettend ogenblik in zijn bibliotheek bevond, en het vuur in de hoogte ziende, dacht dat er in de school met buskruit werd geschoten. Daarop hoorde hij het gekerm van de jongheeren die onder leiding van een ondermeester die hen toeriep: 'Volg mij!' beschutting zochten in het washok.*⁸³

René: De leerlingen werden in het washok gezet en hebben de ramp overleefd.

Arti: En dan vertelt hij ook hoe hij zelf is ontkomen:

Zaanse verslag: *De pannen kwamen van het dak, zodat hij gedwongen werd de straat op te vluchten. Daar vond hij zijn vrouw en een ganse menigte mensen, die uitriepen: O God, ontferm u onzer!*⁸⁴

Scene 24: Lotte - na de ramp ontstaat er een wij-gevoel

Richard: Vaak ontstaat na een ramp een soort wij-gevoel, vertelt Lotte Jensen.

Lotte: Na een ramp willen mensen ontzettend graag helpen, maar ze zoeken ook troost bij elkaar, saamhorigheid, en dan ontstaat er zoiets als een lokaal of regionaal of nationaal wij-gevoel, en dat gebeurt zelfs op het niveau van nationale identiteit. Denk maar aan grote rampen die er zijn geweest in de Nederlandse geschiedenis, bijvoorbeeld de Watersnoodramp van 1953, de Vuurwerkramp van Enschede in 2000. Dan is het hele land in rouw en dat heeft ook de werking dat mensen zich méér Nederlander voelen dan ooit, omdat ze elkaar willen helpen, over de grenzen van religie heen, over de grenzen van rijkdom-verschillen heen, de grenzen van de provincie heen.⁸⁵

Scene 25: Arti - Liefdadigheid barst los na ramp

Richard: En dat gebeurde ook bij de Leidse buskruitramp.

Lotte: Natuurlijk zijn er ook mensen die uit zijn op zelfverrijking of plunderen of proberen er zelf een slaatje uit te slaan, maar de grote groep mensen gaat ernaartoe om te helpen.

Richard: Het waren niet alleen de Zaanse jonge mannen die iets wilden betekenen, vanuit heel Nederland - en zelfs uit het buitenland - kwam hulp op gang ...

⁸³ ...wy vonden Z.Ed: [=Zijne Edele] zeer bedrukt verhaalde Z.Ed: dat hy zig in dit ontzettend oogenblik in zyne bibliotheek bevond, en het vuur in de hoogte ziende, dagt dat er in het school met kruyd wierd, daar op het gekerm der Jonge Heeren hoorende die die zig onder geleiden van een ondermeester die hen toeriep: volg mij, in de washok bergende; NB Deze en de volgende passage gaan in het handschrift vooraf aan de rondleiding.

⁸⁴ ...zoo begaf zig Z.Ed. op straat hier toe genoodzaakt zynde door het afvallen der pannen, van twee daken; daar vond hy zyne vrouw, nevens een gantsche meenigte wanhoopend uytroepen; O, God! Ontferm uw onzer! Z.Ed: stelde zyne vrouw zoo veel mooglyk gerust, daar hy zag dat dit ongeluk zig alom verspreyd had, en aan de wolk en lugt de oorzaak in kruyd te moeten zoeken;

⁸⁵ Lotte Jensen en haar onderzoeksgroep deden grondig onderzoek naar de omgang met watersnood- en andere rampen, ook in vml. Nederlands-Indië, resulterend de *bundel Crisis & Catastrofe. De Nederlandse omgang met rampen in de lange negentiende eeuw* (2021). Voor een korte analyse van de 'Hollandse' reactie op crises door de eeuwen heen: Beatrice de Graaf, *Crisis!* (2022), verschenen in de Maand van de Geschiedenis 2022 met als thema 'Wat een ramp'.

Arti: ... met allemaal mensen die kwamen helpen, stadsbesturen die hun baggeraars stuurden om bij ons de grachten schoon te maken en te zoeken naar lijken. En de aannemers die kwamen met hun volk om te helpen bij de noodloop en de wederopbouw. Etenswaren. De gekste dingen. Balen koffie uit Suriname. En geld wat overal vandaan kwam.

Scene 26: Lotte over liefdadigheid in Leiden

Lotte: ... dus ze willen ook allemaal bijdragen om die arme Leidenaren te helpen. En die liefdadigheid, dat is natuurlijk iets heel bijzonders geweest bij die buskruitramp van Leiden, want dat is ongekend groot geweest. In de geschiedenis van Nederland is die buskruitramp van Leiden...

Arti ... uniek, nooit eerder vertoond.

Lotte: Dat was de eerste echte grote nationale collecte...

Arti: Eigenlijk onze eerste Giro 555 actie ...

Lotte: ... waar ook ieder dubbeltje werd geregistreerd. Mensen gaven massaal voor de arme Leidenaren.

René: Hoeveel werd er opgehaald?

Lotte: Ruim 1,9 miljoen gulden. En dat is heel, héél veel geld voor die tijd.⁸⁶ En dat het zo'n succes was, had ook te maken met de Koning die er toen zat, Lodewijk Napoleon, die als het ware die hele hulpactie coördineerde, of liet coördineren door zijn ambtenaren. En het feit dat Nederland een centraal staatsapparaat had gekregen, onder invloed ook van de politieke omwentelingen van de jaren daarvoor. Dat droeg bij aan die mogelijkheid om heel strak georganiseerd zo'n nationale collecte te beginnen.

Arti: En dat is dus na afloop van de eerste ramp breed uitgemeten, van hoe de Nederlandse natie dan toch Leiden te hulp is gekomen. Wij zochten natuurlijk als op dat moment door de Fransen bezet land, naar een eigen Hollandse identiteit waarop we ons ook internationaal konden laten voorstaan. En die liefdadigheid na de kruitramp, dat is er zo zo één.

⁸⁶ Hugo Landheer, Nederlands eerste nationale collecte. De financiële hulpverlening aan de slachtoffers van de buskruitramp. In: *Het Fataal Evenement*, pag.239-265 hanteert f.1,891.691 als totaalbedrag in guldens van 1807. Volgens de omrekenmodule van het IISG zou dat neerkomen op een koopkracht van tegen de 34,5 miljoen euro in 2021.

Scene 27: Later begint het zondebokken

Richard: Maar na verloop van tijd beginnen mensen naar elkaar te wijzen.

Lotte: Dan gaat men op zoek naar zondebokken. Door wie kwam het eigenlijk dat dit gebeurd is? En voor Leiden is dat tamelijk ingewikkeld....of eigenlijk *niet* zo ingewikkeld. Er was immers een schip en er was een stuurman, én er was iemand aan het koken aan boord van het schip, één van de zoons. Dus ja, daar is waarschijnlijk vuur overgesprongen naar dat kruit in het schip, waardoor het ontplofte, eigenlijk een hele menselijke oorzaak.⁸⁷

Maar dat is niet wat we in al die bronnen lezen. Het was niet de schipper die meteen de schuld kreeg, of als zondebok werd aangewezen. Nee, de gedachte was toch heel religieus, namelijk: God straft de mens voor zijn zonden.

Scene 28: Buskruitramp een straf van God?

Dominee Rau: *Bedaart u, hevige emoties die mijn hart beroeren!*⁸⁸

René: Dit is tekst van dominee Sebald Rau, die hij een paar dagen na de buskruitramp predikte in de kerk.

Dominee Rau: *Het is de Godsdienst die thans door mijnen mond moet spreken. Ja, deze ramp kan niet anders dan ons verbazing en schrik inboezemen: maar was zij gewrocht door het toeval? Neen, het is de Heer die het gedaan heeft; het is een wijze, rechtvaardige en goede God, die onze ongelukkige stad heeft bezocht. Die tot bekering opriep, maar zo menigmaal niet gehoord werd. Zondaars!*⁸⁹

⁸⁷ Lotte neemt twee versies van de toedracht samen die allebei neerkomen op een menselijke fout. In de eerste dagen na de ramp werd algemeen geaccepteerd en gepubliceerd dat de eigenaar van het kruitschip, Adam van Schie senior, na grondig kroegbezoek een pijpje had opgestoken in het ruim bij de kruitvaatjes. De Koning en zijn regering wisten al snel dat dit een Broodje Aap was: de oude Van Schie zat levend en wel in zijn herberg in Delft. Zijn zoons Salomon en Adam junior plus knecht Jan van Engelen waren er met het schip opuit geweest in opdracht van het leger. De autoriteiten zetten een gerechtelijk onderzoek in gang naar mogelijk 'plichtsverzuim' (lees: fraude) bij de organisatie van dat transport. Die zaak is echter om politieke redenen nooit voor de rechter gekomen. Arti kwam de stukken pas op het spoor bij haar onderzoek voor *Het Fataal Evenement*. Het nieuwe verhaal over kleine Adam die een ongelukje had bij het visbakken aan boord was dus nog niet bekend toen in 1807 de discussie losbarstte over de ramp als straf van God..

⁸⁸ *Aanspraak en gebed, gedaan door S.F.J.Rau, op den 18 Januarij 1807, in de kerk der Walsche Gemeente te Leyden, na de ongelukkige gebeurtenis, die Stad overgekomen op den twaalfden derzelve maand, uit het Fransch vertaald door François Saubert (Leyden 1807).* De Franse tekst is opgenomen in: *Bundel van aanspraken, gebeden en leerredenen gedaan te Leyden, op den achttienden en vijf en twintigsten van Louwmaand 1807, door de predikanten J.Roldanus, L.Egeling, prof.S.F.J.Rau, N.Schotsman, H.Proper en W.Broes [...]* (Leyden 1807).

⁸⁹ *Bedaart u een oogenblik, levendige aandoeningen, die mijn hart beroert! Het is de Godsdienst die thans door mijnen mond moet spreken. Dat dezelve mij kracht verleene; dat dezele mijne gedachten verheffe boven alles, het geen mij bijzonder aangaat, om het ongeluk, dat ons gezamentlijk getroffen heeft, voortstellen als HET WERK VAN GOD. Ja, deze ramp kan niet anders dan ons verbazing en schrik inboezemen; maar was zij het gewrocht van het geval? Verre van ons, ontmoedigend denkbeeld, monster, dat ons den afgrond van wanhoop te openen! Neen, het is de Heer die het gedaan heeft; het is een wijze, regtvaardige en goede God, die onze ongelukkige Stad heeft bezocht. [...] Welk mensch is ondertusschen goddeloos en dwaas genoeg om in deze verschrikkelijke gebeurtenis de merkteekenen te miskennen van die hemelsche regtvaardigheid, die een algemeene ramp doet komen over de inwoners van eene Stad, waarin zijne Vaderlijke stem, die tot bekeering opriep, zoo menigmaal niet gehoord werd. Zondaars!*

Lotte: Maar je ziet ook dat mensen in een soort gewetensnood raken, dat ze niet kunnen begrijpen dat een goede God dit soort kwaad zou sturen.

Dominee Rau: *Laat nú dan tenminste uw geweten ontwaken! Laat af, laat af Hem te tergen en met hem te twisten.*

Lotte: En al helemaal niet waarom dat dan per se Leiden zou treffen. Want de Leidenaren zijn niet per se zondiger dan de Groningers.

Dominee Rau: *Waren uwe ongelukkige broeders, die omgekomen zijn, schuldiger dan jij? Ach, indien jij u niet bekeert, zoo zult u allen desgelijks vergaan. Maar mijn hart dwingt mij om de gevoelens te uiten, die de onuitsprekelijke goedheid van dien God, die ons straft, mij inboezemt.*⁹⁰

Scene 29: het ‘zondebokken’ komt steeds weer terug

Richard: Bij elke ramp, zegt Lotte, zien we het zondebokken weer terug.

Lotte: Maak ik even de sprong naar de coronacrisis van nu, hebben we ook allerlei zondebokken aangewezen. Daar is dus eigenlijk behoefte aan om iemand de schuld te kunnen geven.

Lotte: Kwam uit China die ramp, dus de Chinezen hadden de schuld, ergens ontstaan op een dierenmarkt.

Richard: Daarna hadden de carnavalsvierders het gedaan.

Lotte: Later is de schuld gegeven aan de feestvierende jongeren, die na de Jansen-prik massaal gingen dansen.

Richard: Ook de ongevaccineerden waren de klos. Lotte: Even later waren het weer de mensen die toch gingen skiën in Oostenrijk. Dus die behoefte is, zeg maar algemeen menselijk. Maar wordt ook wel bewust uitgebuit, dus op het moment dat jij je gemeenschap sterker wil maken, dan zoek je een zondebok uit, die als het ware de schuld heeft aan deze ramp en pleit je jezelf ook een beetje vrij van schuld.

⁹⁰ *Waren uwe ongelukkige broeders, die omgekomen zijn, schuldiger dan jij? Ach, indien jij u niet bekeert, zoo zult gij allen desgelijks vergaan! (Luc. XIII: 4, 5). Maar mijn hart dringt mij, om de gevoelens te uiten, die de onuitsprekelijke goedheid van dien God, die ons straft, mij inboezemt. O liefde van een Vader, die, te midden zijner kastijdingen, niet vergeet zich te ontfermen, hoe zoude ik u schilderen?*

1807.

LODEWIJK NAPOLEON BIJ DE RUINE VAN LEYDEN.

A. A. Nunnink

Albertus Anthonius Nunnink, schoolprent uit de serie J.H. Eichmann & H. Altmann, *Vaderlandsche Historieplaten voor scholen en huisgezinnen* (Leiden 1855). Rijksmuseum Amsterdam RP-)B-86.909. De figuur rechts met de hoed in de hand is vrij zeker professor Rau, die de koning begroet met 'Sire, gij zijt gelijk een engel...'. De vorst maakt een afwerend gebaar en kijkt met medelijden naar het slachtoffer. Let op de voetjes die onder het gewelf uitsteken: daar ligt nog een dode. De koning werd aan de schoolkindertjes voorgesteld als een buitenlandse overheerster die zich de oer-Hollandse deugen eigen had gemaakt. De prent en het bijbehorende schoolboekje zijn door Leidenaren gemaakt en uitgegeven, onder wie de herinnering aan Lodewijk de Goede nog sterk leefde.

Scene 30: Laatste fase na een ramp – behoefte om te herdenken

Richard: Na ongeveer een jaar ontstaat de behoefte om de ramp te herdenken.

Lotte: Om stil te blijven staan bij wat er gebeurd is, om niet te vergeten.

Richard: Na de buskruitramp zou er een gedenknaald komen. Er waren zelfs al ontwerpen voor gemaakt.

Lotte: Maar dat is uiteindelijk niet van de grond gekomen.

Richard: Dat had in Leiden verschillende oorzaken.

Lotte: Toen speelde echt mee dat het de Franse bezettingstijd was. Het was een ongewone tijd als het ware, en daar kwamen nieuwe rampen: Watersnood in 1808, een nieuwe watersnood in 1809, dus ramp op ramp op ramp. En soms verdrukt een nieuwe ramp de oude ramp, zou je kunnen zeggen, en de meest recente ramp die ligt meest vers in het geheugen.

Richard: 25 jaar na de buskruitramp wilde het Leidse stadsbestuur alsnog een monument optrekken.

Lotte: En Koning Willem I heeft daar weer een streep doorgezet in 1837: zo'n Koning Willem I gaat natuurlijk niet de heroïsche rol van een Fransman herdenken. Dus het had anders kunnen lopen voor de Leidse buskruitramp. Het had die grote Nederlandse nationale ramp kúnnen zijn, want alle ingrediënten waren er: voor het eerst dat het hele land als één man achter Leiden stond en wilde helpen, enorme bedragen zijn ingezameld, men deelde in het verdriet van Leiden. Maar helaas, het was een *Franse* Koning die de heldenrol had vervuld.

Scene 31: Arti herdenkt

René: De Leidse buskruitramp - zo durven wij wel te stellen - is uit ons collectieve geheugen verdwenen. Maar niet bij Arti...

Arti: De Lodewijkskerk aan het Steenschuur luidt altijd steevast om kwart over vier op 12 januari de klok voor de overledenen, voor de slachtoffers van de kruitramp.

René: Elk jaar op 12 januari herdenkt Arti de ramp, in het Van der Werfpark, op de plek van de explosie. Maar ze staat daar alleen ...

Arti: Daar sta ik dan alleen, ja.

René: Ja.

Arti: En dat is natuurlijk idioot, want er lopen dan gewoon allemaal mensen langs en die denken: wat doet dat wijf daar?

René: Maar dat is puur op basis van hoe jij het beleeft?

Arti: Ja, dat is puur mijn persoonlijke betrokkenheid bij de overledenen en de nabestaanden, want ik kén die mensen. Ik denk dat ik in 1807 meer Leidenaars ken dan nu... Omdat ik zo helemaal in hun levens ben gaan spitten. Dus ik kan die mensen uittekenen, en dat is alsof ik ze gekend heb. En ja, daar wil ik dan even bij stilstaan.

Scene 32: Lotte - Lessen voor toekomstige rampen

Richard: We kunnen meerdere lessen trekken uit de Leidse buskruitramp.

Lotte: één van de lessen is dat het belangrijk is voor een gemeenschap om plekken te hebben waar je kunt herdenken, en wat eigenlijk een beetje mis is gegaan bij de buskruitramp is dat er geen monument is gekomen. Dat had er wel moeten komen. Andere les is dat het nationaal bindend kan werken zo'n ramp, dus dat mensen graag bereid zijn om te geven, maar dat dat meestal wel vrij snel afbrokkelt, dat nationale wij-gevoel. En misschien wel een les op een heel meta-niveau is dan dat je iets van dat solidariteitsgevoel... wat zou het mooi zijn als we dat ook in tijden van *niet*-rampspoed iets vaker zouden kunnen ervaren, dat we daar juist niet zo'n grote ramp voor nodig hebben. Maar dat is een wel heel idealistische les, misschien niet strokend met hoe het normaal gesproken gaat.

Scene 33: Arti - Waarheid cruciaal voor nabestaanden

Arti: In de overlevering denk ik dat het belangrijk is om het goeie verhaal te vertellen. En dat het voor voor mensen heel onbevredigend is, zoals bij de vuurwerkramp van Enschede, dat het échte verhaal daar nooit is boven gekomen. Dat is wel heel begrijpelijk: als je weet hoe chaotisch zo'n ramp in de eerste uren en dagen verloopt, dan kan het eigenlijk niet anders dan dat daar gaten gaan vallen in je informatie. Maar als je geen goed verhaal kan geven over de oorzaak en de schuldige, met name - mensen willen graag een schuldige kunnen aanwijzen - dan komt er geen afronding in. Dan blijft dat rouwproces hangen, generaties lang ...

Scene 34: Het gaat om mythische verhalen, feiten doen er minder toe

Richard: Maar om een ramp levend te houden in het collectieve geheugen, gáát het helemaal niet om de waarheid, vertelt Lotte.

Lotte: Feiten doen er dan minder toe. Het gaat om die mythische verhalen die er verteld worden. Als die sterk genoeg zijn, is de kans groter dat het in ons collectieve geheugen raakt. Het moet mensen aanspreken.

Richard: Zo gaat er ook een verhaal rond over de Leidse burgemeester Van der Werf in 1574. Hij zou tijdens het Spaanse beleg van Leiden zijn arm hebben aangeboden aan de hongerige Leidenaren. Een mythe die tot op de dag van vandaag sterk leeft...

Lotte: Dus zo'n burgemeester Van der Werf die zijn arm aanbiedt, of het nou waar is of niet, dat doet er helemaal niet toe.⁹¹ Het zijn de verhalen die inspelen op de emotie, of op gevoel van heldhaftigheid. We willen graag verhalen die ons ontroeren, maar we willen ook heldhaftige verhalen. Dat is na elke ramp, als het ware. Dat zijn de verhaalpatronen waar we graag in mee willen gaan.

Scene 35: Bert en Doortje Hiensch, deel II

Richard: Tot slot terug naar één van de heldhaftige verhalen die Arti en Bert Hiensch - en wij ook - graag levend houden.

Bert: En in 2014 heeft het allemaal een vervolg gekregen. Het begon ermee dat Arti de overlijdensakte van Doortje gevonden heeft.⁹²

René: De vraag 'is de trouwe dienstmaagd Doortje beloond voor haar heldhaftige actie tijdens de buskruitramp', hebben we nog niet beantwoord.

Bert: Er is geen brief overgeleverd waarin de jonkheer van Puttkammer zijn dankbaarheid toont, maar dat heeft-ie op andere manieren wel heel duidelijk gedaan.

Arti: We hebben inderdaad gevonden dat ze is ingekocht in een hofje waar ze haar oude dag heeft gesleten. En daarna is ze begraven op Begraafplaats Groenesteeg. Dat graf is gekocht door de werkgever voor haar.⁹³

René: Groenesteeg was destijds vooral een begraafplaats voor *elite* Leidenaren. Doortje was dat niet...

René tegen Bert op begraafplaats: Hier zien we een bord, Bert ...

Arti in de studio: Er zit ligt geen steen op, maar de aantekening is er. Ik heb met Bert samen bij het paaltje gestaan met het nummer van het graf. En dat was wel een hele bijzondere gelegenheid, ja..

René op de begraafplaats: Hier zien we een bord, Bert ...

Bert op de begraafplaats: Het is natuurlijk een prachtige plek. Dat is wat je haar gunt.

⁹¹ Volgens de oudste bronnen zou Van der Werf zijn héle lichaam als voedsel hebben aangeboden aan de uitgehongerde bevolking. In de negentiende eeuw werd dat gezien als zelfmoord en kannibalisme, sindsdien gaat het verhaal over alleen die árm. In werkelijkheid was hij juist voorstander van onderhandelen met de Spanjaarden over vreedzame overgave. J. Zijlmans, Pieter Adriaensz. van der Werf, held van Leiden. In: J. van Eijnatten, J. e.a. (eds), *Heiligen of Helden. Opstellen voor Willem Frijhoff*. (Amsterdam 2007), pag 130-143.

⁹² Doortje is overleden op 1 januari 1836.

⁹³ Zandgraf no. 31 in vak E. Het is niet duidelijk of er ooit een steen op het graf heeft gelegen. Op de website van Begraafplaats Groenesteeg te Leiden staat een achtergrondartikel over Doortje onder de naam Francina Dorothea Heintz (zo is ze ingeschreven in het grafregister) https://www.begraafplaatsgroenesteeg.nl/N_B_personen/Artikel%20Doortje.pdf. Kootje Puttkammer ligt hier ook: jhr Jacobus Nicolaas van Puttkammer, overleden in 1873, gemetseld graf no. 119.

Arti in de studio: Voor mij was het ook heel speciaal om die hereniging dan te zien: dat je met archiefonderzoek het zo bij elkaar kan krijgen, en inderdaad die hele tussenliggende periode kan overbruggen. Dan heel even raak je aan de geschiedenis en zie je die persoon voor je zoals ze misschien wel geweest is. Het is natuurlijk voor een deel je eigen fantasie, maar je hebt het gevoel dat je iemand dan even kent, over het graf heen, zal ik maar zeggen, elkaar aanraakt, ja...

Bert op begraafplaats: Toch wel mooi om daar nog even naast te staan.

René: Wat kunnen we leren van Doortje, voor toekomstige rampen?

Bert: Nou zij heeft meteen haar verantwoordelijkheid genomen. Ze is erop afgegaan. En zij heeft niet getreuzeld. Heel doelbewust, wetende dat die kinderen daar waren. Wat je hoopt dat je zelf zou doen onder zulke omstandigheden is ook zo doortastend zijn en uh ... ik denk dat dát de les is, niet gaan denken van: wie zou het ook nog kunnen doen. Zijn er andere omstanders die misschien in actie zullen komen? Nee, zélf in actie komen!

René: Zou jij dat doen, Bert? Nu...

Bert: Ik hoop het... ja. meer durf ik niet te zeggen, ik hóóp het. Ik wil mezelf ook niet heldhaftiger voordoen dan ik ben. Ik hoop waarachtig dat ik een Doortje in mij heb, ja, laat ik het zo zeggen.

Richard: Dit verhaal is mogelijk gemaakt dankzij een financiële bijdrage van *Het Leids Mediafonds*. We danken Arti Ponsen en Lotte Jensen voor hun deskundige bijdragen.

René: Maar ook Hans van der Veen, Gideon Roggeveen, Joost van Doorn en Erik Olijerhoek. Dank voor het vertolken van de ruim 200 jaar oude bronnen.

Richard: Vergeet niet om dit verhaal te delen met zo veel mogelijk mensen. En laat even een reactie achter. Men zegt dat we dan beter te vinden zijn. René: Hopelijk tot snel!

Friedrich Christoph Dietrich naar Franciscus Andreas Milatz (collectie Ponsen), Koning Lodewijk in de eerste nacht na de explosie, Het Steenshuur gezien vanaf de brug bij de Garenmarkt richting het Rapenburg. Rechts in de lange lichtblauwe legerjas koning Lodewijk, kort na zijn ontmoeting met professor Rau, wiens bibliotheek op de achtergrond nog in brand staat. Zijne Majesteit wordt beveiligd door soldaten van zijn Koninklijke Garde (rode uniformen), die aan weerszijden van de gracht de wacht houden. Links begeleiden zij de vrijwillige brandweer op weg naar het huis van de weduwe Pompeyra, waar de brand onder het puin door woekert en door de wind word aangewakkerd. De bootjes liggen klaar om geborgen slachtoffers te vervoeren naar het lijkenhuisje onder het stadhuis: de straten zijn onbegaanbaar.